

Modernistisch erfgoed in verval: vergane glorie of waardevolle ruïne?

het openluchtwembad van Hofstade als case study

Noor Vermeulen

Masterscriptie
2022-2023

Universiteit Hasselt
Faculteit Architectuur & Kunst

Student: Noor Vermeulen

Promotor: Marie Moors

Seminariebegeleiders: prof. dr. Koenraad Van Cleempoel
& dr. arch. Karen Lens

Ontwerpbegeleiders: prof. arch. Guy Cleuren
& arch. Jo Janssen

Dankwoord

Deze masterscriptie is maar tot stand kunnen komen met de hulp van meerdere personen die me hebben bijgestaan in dit onderzoeksproces. Ten eerste wil ik mijn promotor, Marie Moors, bedanken voor haar enthousiasme en constructieve feedback tijdens de begeleidingen. Haar kritische blik was essentieel om al mijn gedachten en ideeën te ordenen in mijn scriptie. Bijkomend zou ik ook graag Koenraad Van Cleempoel en Karen Lens willen bedanken voor het organiseren van het seminarie Genius Loci, waar ik binnen mijn eigen interesses kon groeien als toekomstige architect.

Ook Guy Cleuren en Jo Janssen wil ik bedanken voor het begeleiden van mijn masterproject. Ze leerden me te vertrouwen op mijn eigen intuïtie als ontwerper, maar ook om verder te kijken dan de doorsnee opvattingen in architectuur.

Een bijzondere dank gaat uit naar mijn mama, voor haar onvoorwaardelijke steun en liefde, voor mij altijd op te vangen tijdens de moeilijke momenten en om mijn klankbord te zijn. Ten slotte wil ik ook mijn vriend Ardin bedanken, die ervoor zorgde dat ik genoeg ontspanning nam tijdens de intense opleiding.

Noor Vermeulen
Hasselt, 2 april 2023

Abstract (NL)

Erfgoed speelt vandaag de dag een grote rol binnen architectuur. Modernistisch erfgoed kan gezien worden als relatief jong en blijkt een ondergewaardeerd onderdeel van ons bouwkundig erfgoed te zijn. De alarmlijst “*at risk*” van DOCOMOMO België onderbouwt deze probleemstelling: de sloophamer of totale aftakeling dreigt dan ook voor vele modernistische gebouwen het lot te zijn. Dit zou echter het uitwissen van dit patrimonium betekenen. In deze scriptie wil ik dan ook onderzoeken op welke manier we modernistisch erfgoed in een ruïneuze staat een tweede leven zouden kunnen geven, zonder de nieuwe identiteit als ruïne te willen verwijderen. Het modernistische openluchtzwembad van Hofstade zal als leidraad doorheen de scriptie meegenomen worden.

Deze scriptie start vanuit een kritische blik over de manier van omgaan met ons modernistisch erfgoed in Vlaanderen. Door vervolgens literatuuronderzoek te doen naar het modernistisch gedachtegoed wordt er een beeld gevormd van die tijdsgeschiedenis. Daaruit komen verschillende aandachtspunten naar boven bij het beschermen en behouden van dit erfgoed. Enkele architectuurcritici (zoals John Ruskin, Alois Riegl en Bernard Tschumi) worden aangehaald bij het onderzoek naar modernistische ruïnes, geclassificeerd als erfgoed. Verder schetsen vier inspirerende architectuurprojecten een helder beeld van de omgang met ruïnes vanuit één bepaalde invalshoek. Binnen dit onderzoek is het niet mijn intentie om een algemene revitalisatiestrategie te formuleren voor al

ons modernistisch erfgoed. Ik tracht alternatieve visies te ontwikkelen vanuit een persoonlijk standpunt die inspirerend kunnen zijn voor mezelf, en de erfgoedzorg in het algemeen. De ontwikkelde visie aan de hand van het onderzoek wordt op het einde toegepast in de praktijk op het zwembadcomplex van Hofstade. Dit is overigens de gekozen locatie voor mijn masterproject.

In mijn masterproject voor de ontwerpstudio Plaperi komen het modernistisch patrimonium en de (intelligente) ruïne samen als pleidooi voor hoe we kunnen omgaan met dit bedreigd erfgoed. In deze scriptie wordt dan ook besloten dat een modernistische ruïne, die voorheen een sociale en culturele rol speelde in de omgeving, een tweede leven kan krijgen in de vorm van een gecontroleerde ruïne, waar bezoekers vrij zijn om het gebouw te gebruiken op hun eigen manier. Dit kan een goed compromis vormen tussen sloop, totale restauratie en compleet verval. Hiermee wil ik het erfgoed in de kijker zetten om op die manier de associatie met het modernisme in een positieve zin te veranderen en de relevantie van dit erfgoed aan te tonen.

Abstract (ENG)

Heritage plays a major role in architecture today. Modernist heritage can be seen as relatively young and appears to be an undervalued part of our architectural heritage. DOCOMOMO Belgium's "*at risk*" alarm list substantiates this problem: the demolition hammer or total deterioration is therefore threatening to be the fate of many modernist buildings. However, this would mean the obliteration of this patrimony. In this thesis, therefore, I want to explore ways in which we could give modernist heritage in a ruinous state a second life, without wanting to remove its new identity as a ruin. The modernist open-air swimming pool of Hofstade will be used as a guideline throughout the thesis.

This thesis starts from a critical view of the way we deal with our modernist heritage in Flanders. By subsequently conducting literature research into modernist thought, a picture of the spirit of that time is formed. From this, several points of interest emerge in protecting and preserving this heritage. Some architectural critics (such as John Ruskin, Alois Riegl and Bernard Tschumi) are cited in researching modernist ruins, classified as heritage. Furthermore, four inspiring architectural projects paint a clear picture of dealing with ruins from one particular angle. Within this research, I do not intend to formulate a general revitalization strategy for all our modernist heritage. I try to develop alternative visions from a personal point of view that can be inspiring for myself, and heritage care in general. The vision developed based on the research is applied in practice at the Hofstade swimming pool complex at the end. Incidentally, this is the chosen location for my master's project.

In my master project for the design studio Plaperi, modernist heritage and (intelligent) ruin come together as a plea for how to deal with this endangered heritage. This thesis therefore concludes that a modernist ruin, which used to play a social and cultural role in its surroundings, can be given a second life in the form of a controlled ruin, where visitors are free to use the building in their own way. This could be a good compromise between demolition, total restoration, and complete decay. With this, I want to highlight the heritage in order to change the association with modernism in a positive sense and demonstrate its relevance.

Inhoud

0. Inleiding	10
1. Visie op modernistisch erfgoed in Vlaanderen	14
1.1 Modernistisch erfgoed in de actualiteit	
1.2 Modernistisch erfgoed “ <i>at risk</i> ”	
1.3 Modernistische sites als erfgoed	
2. Het verbeteren van de maatschappij als drijfveer	21
2.1 De gezonde lichaamscultuur	
2.2 Modernistische intelligente bouwsystemen	
3. Behoud van de modernistische nalatenschap	30
3.1 Authenticiteit in modernistisch erfgoed	
3.2 Modernisme en conservering	
4. De modernistische ruïne als erfgoed	35
4.1 Patina en de invloed van tijd	
4.2 Schoonheid in het verval	
4.3 Wat is een ruïne?	
4.4 De vitaliteit in hedendaagse ruïnes	
4.5 Modernistische ruïnes in hedendaagse kunst	
4.6 De intelligente ruïne	

5. Een tweede leven voor de ruïne	54
5.1 De ruïne behouden	
5.2 De ruïne hergebruiken	
5.3 Inspirerende voorbeeldprojecten	
5.3.1 Kunsthaus Tacheles	
5.3.2 PC Caritas	
5.3.3 Sint-Amelbergakerk	
5.3.4 Stedelijk zwembad Oostende	
5.3.5 Reflectie	
6. Case study: openluchtwembad van Hofstade	74
6.1 Algemene beschrijving	
6.2 Historiek	
6.3 Pogingen tot revitalisatie	
6.4 Toekomstvisie	
7. Conclusie	87
8. Masterproject: Tussen Wanden en Water	90
8.1 Beschrijving	
8.2 Uitwerking	
8.3 Relatie project en scriptie	
8.4 Relatie project en thema ontwerpstudio	
8.5 Evaluatie project en scriptie	
9. Referentielijst	102
10. Afbeeldingen	108

0. **Inleiding**

“Toon hetzelfde engagement en dezelfde zorg voor onze modernistische architectuur, als voor ons eeuwenoud patrimonium”, schreef Luc Vanmuysen (2016) in een column op Architectuurwijzer. Hij reageerde hiermee op een krantenartikel van Het Belang van Limburg waarin de krant de sloop van zijn eigen gebouw aankondigde. Het ging hier over het modernistische kantoorgebouw aan de Herkenrodesingel in Hasselt. Enkele jaren later was de sloop van het gebouw een feit (Architectuurwijzer, 2016).

De schijnbaar lauwe interesse van het grote publiek voor ons modernistisch erfgoed is merkwaardig te noemen. In een cultuur waar via sociale media iedereen een stem heeft en kritiek wordt geuit op veranderingen aan eeuwenoude gebouwen (denk aan Het steen in Antwerpen), blijft het nagenoeg stil rond jonge monumenten. Het lijkt wel alsof modernistisch erfgoed niet gezien wordt als erfgoed met waarde (Tandt, 2021).

In deze scriptie stel ik de huidige aanpak en visie op ons modernistisch erfgoed in Vlaanderen in vraag. Het doel van deze scriptie is dan ook te kijken wat modernistisch erfgoed ons te bieden heeft, welke rol het heeft gespeeld en nog kan spelen binnen de architectuur in Vlaanderen. Wanneer een gebouw geconfronteerd wordt met leegstand en hierna met verval, weten we vaak niet wat de toekomst kan zijn. Door financiële redenen lijkt een renovatie vaak geen optie, waarna men al snel de optie om het gebouw te slopen naar bovenhaalt. In Vlaanderen kennen we vandaag de dag veel modernistische gebouwen die bedreigd zijn met sloop of totale aftakeling. Zo komen we tot de centrale onderzoeksvraag van deze scriptie: ***“Hoe zouden we vandaag de dag als architect kunnen omgaan met modernistisch erfgoed wanneer het zijn functie heeft verloren, het tekenen van verval vertoont en het bedreigd wordt met sloop?”*** De alarmlijst “at risk” van DOCOMOMO België geeft een kijk op belangrijke modernistische gebouwen in België die dreigen gesloopt of vervallen te geraken. Het openluchtzwembad van Hofstade, onderdeel van deze alarmlijst, vormt de rode draad in de scriptie als case study. De focus binnen deze scriptie ligt daarom enerzijds op de modernistische architectuur in het interbellum die als doel had het leven van arbeiders en de gezondheidszorg te verbeteren. Het zijn gebouwen met een sociale functie die dienden als een ontmoetingsplaats voor het volk, zoals zwembaden. Anderzijds zal er ook verwezen worden naar andere typologieën om bepaalde kenmerken te onderzoeken die de case study ook bezit. Om het brede begrip van modernistisch erfgoed te vernauwen zal er een specifieke focus liggen op de case study, gedragen door de volgende subvraag: ***“Op welke manier kunnen we het openluchtzwembad van Hofstade een tweede leven geven zodat het zwembad met zijn gebouwen opnieuw een sociaal en cultureel betekenisvolle site wordt?”***

Via een uitgebreid literatuuronderzoek tracht ik een antwoord te vinden op de hoofdvraag en subvraag. Zowel hedendaagse filosofen als historische architectuurcritici zullen aan bod komen, terwijl inspirerende architectuurprojecten het literatuuronderzoek ondersteunen als voorbeelden in de praktijk. Binnen dit onderzoek is het niet mijn intentie om een algemene revitalisatiestrategie te formuleren voor al het modernistisch erfgoed. Ik tracht alternatieve visies te ontwikkelen vanuit een persoonlijk standpunt die inspirerend kunnen zijn voor mezelf, én de erfgoedzorg in het algemeen. Dit geeft me de mogelijkheid om de scriptie te gebruiken als theoretisch kader ter ondersteuning van mijn masterproject.

Het onderzoek tast een breed en actueel thema af binnen onze huidige politiek. In hoofdstuk 1 onderzoek ik op welke manier modernistisch erfgoed in Vlaanderen wordt behandeld binnen de erfgoedzorg. Aan de hand van recente krantenartikelen, opiniestukken en podcasts wordt de actualiteit rond de problematiek van modernistisch erfgoed duidelijk gemaakt.

In hoofdstuk 2 wordt de modernistische architectuur onderzocht die als doel had het leven van arbeiders en de gezondheidszorg te verbeteren. Deze architectuur met een maatschappelijke drijfveer en zijn specifieke functies blijkt vandaag de dag achterhaald of niet meer bruikbaar, terwijl die gebouwen met hun intelligente bouwsysteem vragen om een nieuwe toekomst.

In hoofdstuk 3 wordt aangetoond waarom het modernisme ondergewaardeerd is en veel kritiek heeft ontvangen doorheen de decennia. De authenticiteit in het modernistisch erfgoed blijkt een moeilijk gegeven te zijn. De principes van de modernistische beweging tonen al snel een paradox tussen behoud en het modernisme, wat o.a. de basis vormt om een alternatieve strategie van behoud te onderzoeken in de volgende hoofdstukken.

Hoofdstuk 4 begint waar hoofdstuk 3 eindigt met Owen Hatherleys suggestie van de ruïne. Het hoofdstuk is een uiteenzetting van de verschillende facetten die een ruïne kenmerken. Verder wordt de relatie tussen het modernisme en de ruïne onderzocht. Op het eerste gezicht lijkt dit verre van compatibel met mekaar, maar door verschillende visies van architectuurcritici, zoals Bernard Tschumi en Aloïs Riegl, wordt er een theoretische basis gecreëerd die de schoonheid van het verval laat zien bij het openluchtzwembad van Hofstade. Modernistische ruïnes in de kunst tonen dan weer aan dat een modernistisch gebouw als ruïne inspirerend kan zijn en uitnodigt voor contemplatie over het verleden, het heden en de toekomst. De koppeling met de intelligente ruïne van bOb Van Reeth blijkt een interessante invalshoek, waarbij het ontmantelen van een gebouw tot zijn intelligente ruïne de artificiële tegenhanger is van het overnemen van een gebouw door de natuur.

In hoofdstuk 5 ga ik dieper in op de ruïne behouden en gebruiken in de hedendaagse erfgoedzorg. Vanuit een persoonlijke visie leg ik de focus op ruïnes behouden als ruïne, hetgeen de grenzen opzoekt van functionele architectuur. Met het concept van ruïnatie worden de modernistische principes losgelaten en kunnen vervallen en verlaten gebouwen de vrijheid krijgen om een tweede leven op te pikken als ontmoetingsplaats voor het publiek. Dit als compromis tussen compleet verval en totale restauratie.

De ontwerpstudio Plaperi, onder leiding van prof. arch. Guy Cleuren en arch. Jo Janssen, vroeg ons om op zoek te gaan naar verloren en onderbenutte locaties in nabijheid van verlaten infrastructuren of grootschalige verlaten gebouwen in het landschap. In de lijst van geannuleerde Open Oproepen¹ van de Vlaams Bouwmeester vond ik de ideale locatie: het openluchtwembad van Hofstade. Deze locatie heb ik gekozen omwille van de uitgebreide geschiedenis en het interessant beeld dat het zwembadcomplex als ruïne vandaag de dag geeft dankzij de invloed van de natuur. Als geannuleerde Open Oproep en als onderdeel van de "at risk" alarmlijst van DOCOMOMO België laat de case study de moeilijke politieke context zien waarin jong erfgoed in terecht kan komen. De case study wordt doorheen heel de scriptie als leidraad meegenomen om het onderzoek af te bakenen. In hoofdstuk 6 wordt de case study samengevat, waarna een toekomstvisie voor het openluchtwembad van Hofstade wordt geformuleerd op basis van het onderzoek in deze scriptie. Door dit modernistisch erfgoed als gecontroleerde ruïne te behouden kan er een interessante paradox ontstaan tussen het verleden en de toekomst van dit erfgoed en de omgeving errond in relatie tot de intelligente ruïne van een nieuwe interventie, hetgeen het concept vormt van mijn masterproject. De natuur is de centrale connector binnen dit geheel.

1. De Open Oproep werd in 2000 door de Vlaams Bouwmeester in het leven geroepen. Het is een instrument waarin ontwerpers worden gezocht en geselecteerd voor projecten van de Vlaamse en lokale overheden. Het kan om architectuur, stedenbouw, landschapsinrichting, publieke ruimte en/of infrastructuur gaan (Team Vlaams Bouwmeester, z.d.).

1.

Visie op modernistisch erfgoed in Vlaanderen

1.1 Modernistisch erfgoed in de actualiteit

De laatste maanden ontstond in de actualiteit veel ophef over de restauratie van de Antwerpse Boerentoren, die in 1931 door Emiel Van Averbek, Jan Vanhoenacker en Jos Smolderen werd ontworpen. Fernand Huts, Belgische ondernemer en mecenas, kocht de Boerentoren en beloofde de stad om er een museum in onder te brengen. Het opzichtige ontwerp van Daniel Libeskind werd gekozen uit 29 kandidaten, maar al snel kwam hier kritiek op. Het ontwerp zou *“misdadig zijn, omdat het op zo’n flagrante wijze omgaat met ons erfgoed”* (Struys, 2022). De Boerentoren is duidelijk een voorbeeld van modernistisch erfgoed dat wél wordt gewaardeerd. Het gaat hier dan ook om een iconisch gebouw dat bijdraagt aan de identiteit van de stad Antwerpen.

In een debat tijdens het door architectura.be georganiseerde seminarie ARCHITECT@WORK, stelde Tom Verhofstadt, coördinator bij Urban. Brussels die het Brussels architecturaal erfgoed inventariseren, dat *“het een uitdaging is om niet-vanzelfsprekend (potentieel) erfgoed te redden”*. Verhofstadt reageerde hiermee op de stelling dat modernistisch erfgoed bedreigd is en de jongste jaren heel wat modernistisch erfgoed plaats moest maken voor nieuwe bouwprojecten. Hij stelde dat zeker niet al ons modernistisch erfgoed wordt ondergewaardeerd, maar dat dit vaak enkel geldt voor iconische gebouwen, zoals de Boerentoren (Pennemans, 2021).

**Afb. 1 Ontwerpvoorstel
Boerentoren in Antwerpen
door architect Daniël
Libeskind**

In tegenstelling tot de ophef rond de Boerentoren, lijkt er relatief weinig kritiek vanuit het brede publiek geuit in de nieuwswereld over de geplande sloop van het brutalistisch oud-zwembadcomplex in Oostende, wat het stadsbestuur recent aankondigde. Uit de architectuur- en erfgoedmilieus komt wél kritiek op de beslissing van de stad. In een column van Netwerk Architecten Vlaanderen haalt ir.-arch. Arnaud Tandt (2021) de visie van het Oostendse stadsbestuur aan die duidelijk niet in eenzelfde lijn ligt als die van architecten:

Opmerkelijk was hoe in de aankondiging van de sloop benadrukt werd dat het zwembadgebouw *“geen beschermd monument zoals de rest van de site”* is, onmiddellijk gevolgd door: *“Stad Oostende wil de erfgoedwaarde van deze site graag nog versterken.”* De claim is dat het zwembad geen erfgoedwaarde heeft, en er een ideale toestand is waarbij het gebouw niet – nooit – bestaan heeft. (Tandt, 2021, online bron)

Vanuit de architectuurpraktijk in Vlaanderen worden wel dappere pogingen gedaan om het erfgoed onder de aandacht te brengen. Één daarvan is de achtdelige podcast *“In de bres voor ons modernistisch erfgoed”* die het redactie bureau *Palindroom* en *architectura.be* in het voorjaar van 2023 zullen lanceren, in dezelfde periode dus als deze scriptie geschreven is. De podcast zal in iedere aflevering een ander modernistisch gebouw bespreken dat met sloop of totale verwoesting wordt bedreigd. Hierin wordt op zoek gegaan naar *“persoonlijke verhalen die er in de muren verscholen zitten”* (Pennemans, 2022).

Afb. 2 Stedelijk zwembad van Oostende

Met de eerste aflevering behandelen ze meteen een belangrijk gebouw in het centrum van Hasselt: het oude administratieve centrum, ontworpen door Louis Ghijsebrechts. Hierin vertelt de kleinzoon van de oorspronkelijke ontwerper, Jakob Ghijsebrechts, over het gebouw en zijn specifieke kenmerken. Ook geven enkele Hasselaren hun mening over het gebouw en geven aan het een "lelijk" en "niet-modern ogend" gebouw te vinden (Croonenberghe, 2022). De algemene perceptie van het publiek op deze architectuurstijl lijkt negatief te zijn. Het stadsbestuur van Hasselt was dan ook niet happig op een dure investering voor het behoud ervan. Het beoogde programma van het stadsbestuur was voor het gebouw te zwaar, waardoor de architecten tijdens de haalbaarheidsstudie enkel nog konden concluderen dat het gebouw slopen de enige optie was.

In Vlaanderen lijkt er vandaag de dag dus een polemiek te zijn tussen architecten en niet-architecten over het behouden van ons modernistisch erfgoed. Het erfgoed wordt nog niet gewaardeerd zoals het traditioneel erfgoed dat dateert van voor de twintigste eeuw. Volgens Tom Verhofstadt is het duidelijk wat er moet gebeuren om meer respect te genereren voor ons modernistisch erfgoed:

Kennen, herkennen en erkennen door middel van een gedegen identificatie van dit gebouwenbestand, ze juist benoemen en deze gebouwen vooral positief benaderen en dit als uitgangspunt te gebruiken. Vaak wordt er teveel de aandacht op gevestigd wat de tekortkomingen zijn van dergelijke gebouwen. (Pennemans, 2021, online bron)

Afb. 3 Oud administratief centrum in Hasselt

1.2 Modernistisch erfgoed “at risk”

Sinds het begin van deze eeuw zijn er verschillende lokale, nationale en internationale organisaties opgericht die zich inzetten voor het behoud van modernistisch erfgoed. Één daarvan is *DOCOMOMO International*. DOCOMOMO staat voor *Documentation and COnservation of buildings, sites and neighbourhoods of the MOdern MOVement*. De organisatie is opgestart in 1988 en telt vandaag de dag 77 nationale werkende partijen over heel de wereld. De organisatie is uitgegroeid tot een belangrijke speler in de architectuurwereld op het gebied van conservering, maar ook op breder gebied. Zelf stelt de organisatie verschillende doelen op waar ze naar streven zoals het bevorderen van het behoud en (her)gebruik van gebouwen en sites van de moderne beweging en nieuwe ideeën verkennen en ontwikkelen voor de toekomst van een duurzame gebouwde omgeving op basis van de ervaringen van de moderne beweging (DOCOMOMO, z.d.).

De Belgische afdeling van DOCOMOMO stelt op zijn website een alarmlijst voor, een zogenaamde lijst met belangrijke gebouwen van de moderne beweging die bedreigd worden met sloop of verslechtering. Hiermee verzetten ze zich tegen de vernietiging en verval van deze gebouwen (DOCOMOMO, z.d.). De lijst drukt ons op het feit dat het potentieel in modernistische gebouwen of erfgoed nog vaak niet wordt gezien waardoor herbesteding of renovatie in weinige gevallen als een optie wordt beschouwd. Deze lijst telt vandaag de dag 45 gebouwen, waarvan 15 bedreigd worden met sloop en acht bedreigd met onomkeerbaar verval. Enkele gebouwen werden zelfs al gesloopt, voor de rest is er nog hoop om gered te worden.

In deze scriptie wordt het openluchtwembad van Hofstade als case study gebruikt. Het zwembad is onderdeel van de modernistische architectuur in het interbellum, die als doel hadden het leven van arbeiders en de gezondheidszorg te verbeteren. Hier vallen functies onder zoals sanatoria, zwembaden en sportcentra. Dit soort gebouwen zijn vandaag de dag nog amper in gebruik; een nieuwe functie en een tweede leven dienen zich aan voor deze gebouwen. Enkele gebouwen op de alarmlijst, zoals het Stedelijk Zwembad van Oostende en het openluchtwembad van Hofstade, zullen aan bod komen in deze scriptie. Verder zijn er nog vergelijkbare gebouwen op de lijst met dezelfde problematiek zoals onder andere zwembad Ter Leie in Wervik en het casino en zwembad L'Amicale Solvay in Charleroi (DOCOMOMO, z.d.).

1.3 Modernistische sites als erfgoed

Erfgoed met een voldoende hoge erfgoedwaarde kan in aanmerking komen voor bescherming. De minister voor onroerend erfgoed is uiteindelijk bevoegd om het erfgoed te beschermen. In Vlaanderen kennen we het Agentschap Onroerend Erfgoed dat verantwoordelijk is voor het beleid rond monumenten, waardevolle gebouwen, landschappen en archeologische vindplaatsen. Het agentschap staat in voor het inventariseren en beschermen van deze sites. Het voert grondig onderzoek uit, geeft niet-bindend advies aan de minister van onroerend erfgoed, waarna waardevol onroerend erfgoed eventueel wordt beschermd (Vlaams Parlement, z.d.). Dit agentschap heeft dus een grote verantwoordelijkheid in het opstellen van een waarderend en evaluerend onderzoek, om zo er op toe te zien welke gebouwen en sites waardevol genoeg zijn om ze te willen behouden en beschermen voor de volgende generaties. Zoals we in deel 1.2 zagen houdt DOCOMOMO zich bezig met het bevorderen van het behoud van waardevolle modernistische gebouwen en sites. De organisatie zag zich genoodzaakt om een alarmlijst op te stellen van bedreigde modernistische sites, in een poging deze meer onder de aandacht te krijgen bij zowel de mensen als de overheidsinstanties die zich bezighouden met erfgoed.

De monumentenzorg van modernistische gebouwen kan volgens Zamburlini (2016) gezien worden als het omgaan met die architectuur die ooit nieuw en experimenteel was en nu op vaak controversiële wijze de status van erfgoed heeft gekregen. Wanneer we kijken naar het openluchtzwembad van Hofstade worden ook enkele bedenkelijke beslissingen genomen door het Agentschap Onroerend Erfgoed en de overheid. Allereerst wordt het zwembad met zijn drie gebouwen pas geclassificeerd als monument wanneer de site al meer dan 30 jaar in verval staat, waardoor er enkel een ruïne wordt beschermd als monument. Echter wordt in de 25 jaar nadien geen enkele poging gedaan om verder verval tegen te gaan. De case study van Hofstade is een duidelijk voorbeeld waarbij de eigenaar nalatig is op de rechtsgevolgen die een bescherming met zich meebrengt. Er wordt namelijk verwacht van de eigenaar van een beschermd goed dat hij het actief in stand houdt. Dit wil zeggen dat hij werken moet uitvoeren voor de instandhouding, de beveiliging, het beheer, de herstelling en het onderhoud. Ook mag je beschermd goed niet slopen of vernietigen. De Vlaamse Overheid geeft aan dat slopen of vernietigen enkel toegelaten is *"in zeer uitzonderlijke gevallen"* (Vlaamse Overheid - Agentschap Onroerend Erfgoed, 2014). Toch willen ze bijvoorbeeld ook het modernistisch stedelijk zwembad in Oostende slopen, terwijl dit sinds 2009 beschermd erfgoed is.

Afb. 4 Openluchtzwembad van Hofstade anno 2023

2.

**Het verbeteren van
de maatschappij
als drijfveer in het
modernisme**

2.1 De gezonde lichaamscultuur

De modernistische periode speelde een hoofdrol in de ontwikkeling van de gezonde lichaamscultuur. Op dezelfde manier heeft de gezonde lichaamscultuur ook invloed gehad op het modernisme. Tijdens de Eerste Wereldoorlog begonnen de naties te focussen op de fysieke fitheid van jonge soldaten. Tegen het einde van de oorlog werd Europa geconfronteerd met de epidemie van de Spaanse griep. De vernieuwde focus op een gezond lichaam bekomen was het gevolg van een diepe ongerustheid over gezondheid. Één van de voornaamste doelstellingen van de modernisten was dan ook om de ongezonde leefomstandigheden van veel Europeanen te verbeteren. Na een moeilijke periode in oorlog en epidemie verlangden de mensen meer dan ooit naar zonlicht, schone lucht en een gezonde mentale toestand. Er kwamen fysieke opleidingen, gezonde diëten, medicijnen en ook het zonnebaden werd belangrijk om een gezond kleurtje te verkrijgen. Er ontstonden ook ideeën over hoe architectuur hieraan kon bijdragen: sanatoria moesten mensen doen herstellen van ziektes, scholen moesten zorgen voor een verbetering van het onderwijs en zwembaden en sportcentra droegen bij aan een gezond lichaam. Woningen moesten voortaan ook goed verlicht, verlucht en schoongemaakt worden om

bij te dragen aan een gezonde leefomgeving. Het licht werd een enorm belangrijk element in het dagelijkse leven wat modernistische architecten ook opnamen in hun ontwerpen. Grote raampartijen werden mogelijk door de nieuwe bouwconcepten en materialen. Modernistische ziekenhuizen kregen meestal een witte kleur en voorzien van metalen meubels om de hygiëne te benadrukken. (Openlucht)zwembaden in het bijzonder waren onderdeel van de recreatiecultuur en echte ontmoetingsplaatsen geworden voor het volk. Ze werden voorzien van accommodatie om de nodige hygiëne en zuiverheid van het water te garanderen. Dit allemaal als onderdeel om een nieuwe wereld te creëren, die radicaal anders was als voorheen. De modernistische beweging was niet enkel een architecturale stijl, het was meer een denkwijze die op sociaal, technologisch en economisch vlak brak met het verleden (Putseys, 2014).

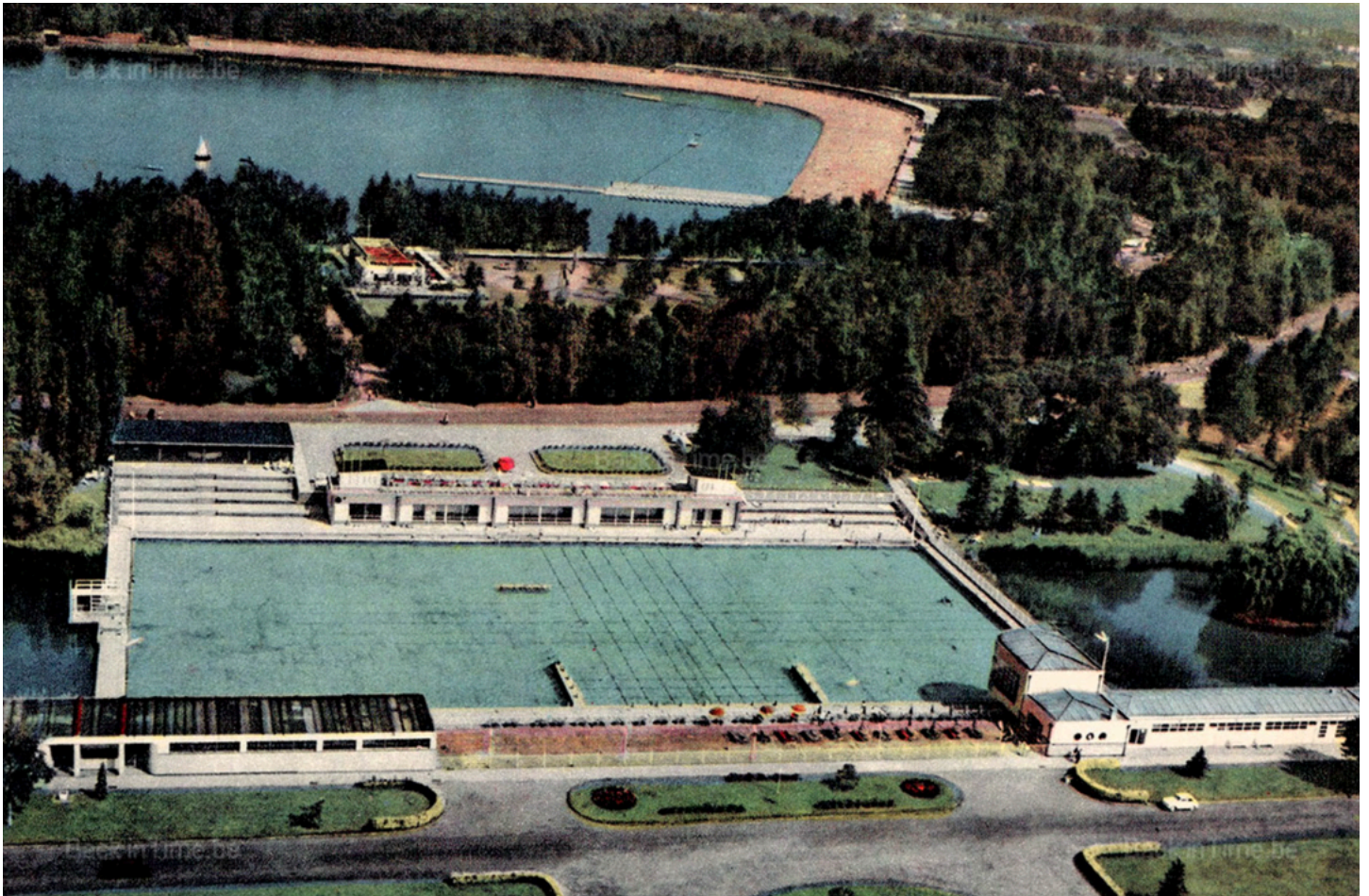
Modernism was not simply a style: but more of an attitude, a determination to break with the past and free the architect from the stifling rules of convention and etiquette. (Glancey, 2008, online bron)

**Illustratie grondplan domein
Hofstade anno 2023**

Het openluchtzwembad van Hofstade, geopend in 1939, werd gebouwd in deze opkomende recreatiecultuur onder leiding van de modernistische beweging. Het zwembad was lange tijd één van de grootste van Europa. Rond het zwembad werden kleedkamers en toiletten voorzien, alsook een cafetaria, waterzuiveringsstation en een bar. Op het hele domein in Hofstade, gekenmerkt door de aanwezigheid van grote meren, werden nog o.a. twee tennisvelden, een strandgebouw, een boothuis, een speelplein en skatinggebouw gerealiseerd. "Hofstade-Plage" moest de ideale locatie worden voor een sport- en ontspanningscentrum nabij Brussel, voor het publiek dat over tijd noch middelen beschikte om zich een vakantie in de Ardennen of aan de kust te veroorloven (Deneef et al., 2008).

Afb. 5 Openluchtzwembad van Hofstade ca. 1950: links het kleedkameergebouw, rechts het cafetariagebouw en centraal achteraan het waterzuiveringsstation met links de betonnen luifel

2.2 Modernistische intelligente bouwsystemen

Het modernisme is een breed begrip. Het is een verzamelnaam voor verschillende architecturale stromingen uit de twintigste eeuw. Het omvat in ruime zin stromingen zoals functionalisme, kubisme, purisme, De Stijl, nieuwe zakelijkheid en het brutalisme. In beperkte context slaat het modernisme op de radicaal ornamentloze architectuur tijdens het interbellum, waar ik voornamelijk op zal focussen in deze scriptie. De verschillende stijlen die onder het modernisme vallen kunnen op esthetisch vlak verschillen, maar ze hebben allemaal gemeen dat er gedroomd werd van een nieuwe en betere maatschappij (Strauven et al, 2008).

De Eerste Wereldoorlog had in België grote vernielingen achtergelaten. De tabula rasa die de oorlog veroorzaakte, gaf de modernisten de kans om het land op een nieuwe manier vorm te geven (Strauven et al, 2008). De periode tussen de twee wereldoorlogen kenmerkt zich door een aanhoudende chaos in de wereldorde. Men kreeg te maken met hongersnood, werkloosheid en woningnood (Vandenbreeden & Vanlaethem, 1996). Er was een utopisch verlangen naar een betere wereld zonder sociale conflicten. Volgens de modernistische beweging moest de architectuur daarom licht, schoon en gezond zijn, voorzien van de nieuwste technieken. Dit stond in contrast met de barre omstandigheden waarin de meeste inwoners van België, en bij uitbreiding Europa, in die tijd leefden. Een goede maatschappij zou zich moeten kenmerken door structuur, efficiëntie en standaardisering. Het functionele stond voorop, alle ornamentiek werd verworpen (Zonneveld, 2006). Vooral na de Eerste Wereldoorlog, in het interbellum, verzette de modernistische beweging zich tegen de traditionele ideeën en antwoordde hierop met radicaliteit, functionaliteit en minimalisme (Strauven et al., 2008). Nieuwe bouwconcepten en bouwmaterialen werden geïntroduceerd en veelvuldig gebruikt in hun ontwerpen. Gewapend beton en staal gaven een vernieuwde vrijheid in de architectuur, terwijl glas de mogelijkheid gaf om zoveel mogelijk licht in de gebouwen binnen te brengen (Vandenbreeden & Vanlaethem, 1996).

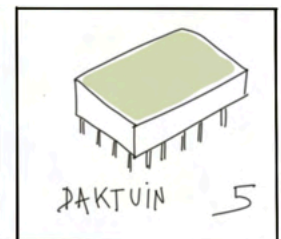
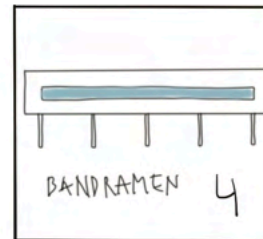
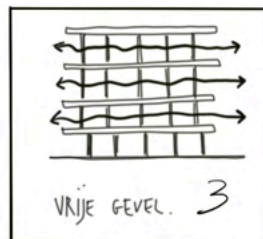
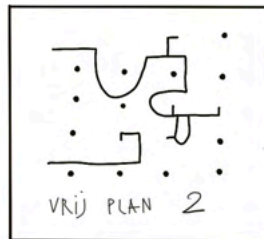
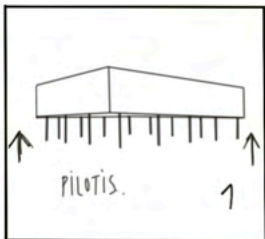

Een belangrijk modernistisch concept is “*vorm volgt functie*”, dat Louis Henry Sullivan (1856-1924) al in 1896 introduceerde. Deze ontwerpmethodiek streefde ernaar om de constructie en het uiterlijk van een gebouw in de eerste plaats te laten bepalen door de functie of het doel. Architecten namen het concept van Sullivan zo op dat alle elementen van een gebouw functioneel moesten zijn en er geen plaats was voor gebruik van ornamentatie (Kansal, 2021). De bekendste architect van de twintigste eeuw, Le Corbusier (1887-1965), paste het functionalisme toe in de vorm van het bouwmodel *Maison Dom-ino*. Hij ontwikkelde dit bouwsysteem tijdens de Eerste Wereldoorlog met als doel een snelle wederopbouw te kunnen realiseren in Belgische en Franse steden verwoest door de oorlog. Gewapend beton vormde de basis van *Maison Dom-ino*. Het structurele skelet van zijn bouwmodel bestond enkel uit horizontale platen en kolommen uit gewapend beton. De gevel en binnenwanden waren vrij van de draagstructuur, waardoor er een heel vrij grondplan ontstond (Aureli, 2014).

Afb. 6 Maison Dom-ino als concept in de realiteit gebouwd

**Vijf punten van de moderne
architectuur volgens Le
Corbusier in schets**

In 1927 formuleerde Le Corbusier zijn beroemde vijf punten van de moderne architectuur, gebaseerd op Maison Dom-ino. De pilotis of kolommen (punt 1) bestaan uit gewapend beton en zijn in een raster geconstrueerd. Door de afwezigheid van dragende wanden zorgen de kolommen voor een vrij grondplan (punt 2). Dit maakt flexibiliteit in ontwerp en gebruik van de ruimtes mogelijk. De gevel is vrij (punt 3) en kan op eender welke manier worden ontworpen doordat de gevel geen deel uitmaakt van de draagstructuur. De horizontale bandramen (punt 4) en de daktuin (punt 5) kunnen ook toegepast worden binnen het bouwmodel van Le Corbusier (Oechslin & Wang, 1987).

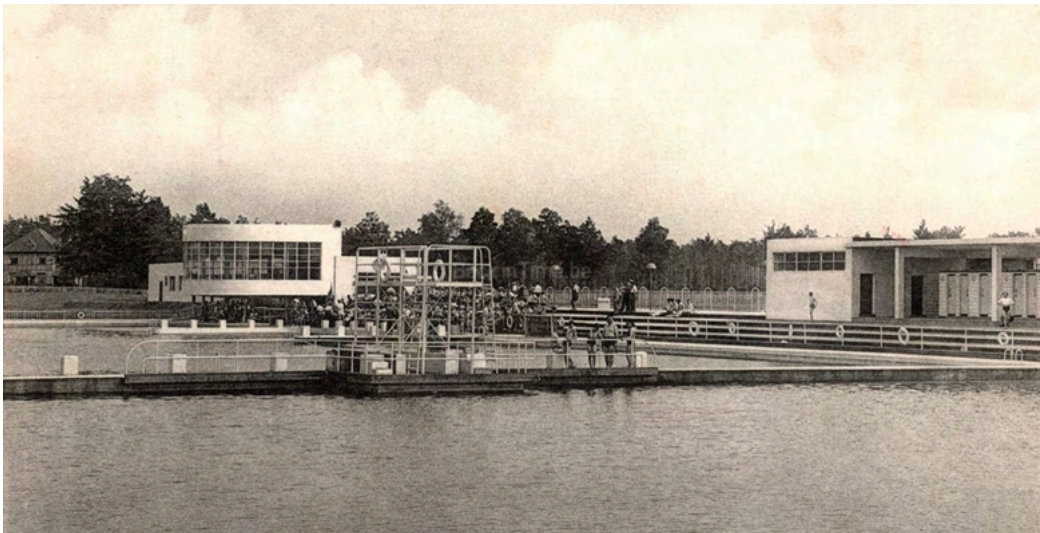

**Afb. 7 Zwembad met
waterzuiveringsstation en bar
op de achtergrond, ca. 1960**

Wanneer we dit projecteren op de case study van Hofstade zien we dat ook daar de nieuwe bouwmaterialen en bouwconcepten werden toegepast. Het zwembadcomplex van Hofstade bestaat uit vier gebouwen en natuurlijk de zwembadkuip. Het zwembad werd geconstrueerd door betonnen wanden ingesneden in het bestaande kleine meer. Het cafetariagebouw kenmerkt zich voornamelijk door het hoefijzervolume op kolommen dat zweeft boven het zwembad. De glazen gevel zorgt voor een mooi uitzicht op het zwembad. Van *Le Corbusiers cinq points d'une architecture nouvelle* zien we nagenoeg alle punten terugkomen in het cafetariagebouw en kleedkamergebouw: bandramen in de gevel, een plat dak, een vrij plan en een vrije gevel. Een betonskelet uit gewapend beton zorgt in beide gebouwen voor het vrije plan en de vrije gevel. Dit skelet werd opgevuld met bakstenen. De gevel van het kleedkamergebouw gericht naar het zwembad is grotendeels open: kolommen ondersteunen hier het dak. Het waterzuiveringsstation heeft een dakterras en aan de kant van het zwembad grote ramen die de grote waterzuiveringsinstallaties tonen. Naast het waterzuiveringsgebouw werd een grote betonnen luifel met bar gerealiseerd (Paesmans, 1999).

**Afb. 8 Openluchtzwembad en
het meer**

**Afb. 9 Zwembad met
cafetariagebouw en
kleedkamergebouw**

3.

**Behoud van de
modernistische
nalatenschap**

3.1 Authenticiteit in modernistisch erfgoed

Deze thesis vertrekt vanuit het standpunt dat ons modernistisch erfgoed wel degelijk bewaard moet worden. Daarvoor moet het eerst voldoende gewaardeerd worden: het moet een kans krijgen op een tweede leven. Modernistisch erfgoed van de twintigste eeuw kenmerkt zich door zijn recente karakter. Het traditionele erfgoed, erfgoed daterend van voor de twintigste eeuw, heeft daarentegen een lange geschiedenis met een prominentere culturele betekenis. Dit traditionele erfgoed heeft al bewezen dat ze materiaal kan “overleven”. We hechten hierbij belang aan een optimaal beheer en behoud (Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap, 2022). Authenticiteit speelt een belangrijke rol in erfgoed. We vinden erfgoed authentiek aanvoelen als we het waarnemen als een getuige van het verleden. Zoals ik al eerder vaststelde in deel 2 verzette de modernistische beweging met hun ideeën zich tegen het verleden, waardoor we kunnen stellen dat traditioneel en modernistisch erfgoed sterk verschillen op vlak van esthetiek, technologie en bouwstructuur. Maar waar ligt de authenticiteit van modernistisch erfgoed? Is dit vergelijkbaar met de authenticiteit in traditioneel erfgoed?

Vanaf het begin van de 19e eeuw begon de architectuurpraktijk meer te focussen op monumentenzorg. Authenticiteit bij monumenten kwam onder de aandacht in de negentiende eeuw door Eugène Viollet-le-Duc (1814-1879) die veel belangrijke gebouwen restaureerde, waardoor hij een van de meest invloedrijke architecten van die tijd werd. Voor hem kwam authenticiteit neer op het representeren van de periode waarin monumenten werden gebouwd. Niet-originele ingrepen verstoorden de authenticiteit en moesten ongedaan gemaakt worden. Viollet-le-Duc's opvatting zou tot het begin van de twintigste eeuw belangrijk blijven, ondanks kritiek op het reconstrueren van een geïdealiseerd beeld van het verleden. John Ruskin (1819-1900) stond met zijn visie over monumentenzorg lijnrecht tegenover Viollet-le-Duc. Ruskin vond net dat ouderdomsverschijnselen een essentieel kenmerk waren geworden van een monument en veroordeelde de restauratie van monumenten. De invloed van de tijd moest bewaard worden, een volledige restauratie naar de oorspronkelijk toestand was taboe. Het zou leiden tot het verlies van het oorspronkelijke karakter, waardoor restauratie enkel tot een betekenisloze kopie zou leiden (De Caigny et al., z.d.).

Volgens David Fixler (2008) is de conservatiepraktijk vanouds gericht op materiaal conservering om zo de authenticiteit van historische gebouwen te behouden bij een nieuwe interventie. Binnen het traditionele erfgoed wordt voornamelijk waarde gezien in het behouden van de originele materialen. Fixler is van mening dat de nalatenschap van de modernistische beweging vraagtekens plaatst bij de traditionele koppeling van het concept van authenticiteit met het behoud van originele materialen. Hij haalt als eerste John Allen aan die zegt dat "*spirituele authenticiteit*" cruciaal is in een modernistisch bouwwerk als maatstaf voor de representatie van de sociale, technische en esthetische kernprincipes van het modernisme. Het innovatieve en vooruitstrevend gedachtegoed zou bijdragen aan de authenticiteit van modernistisch erfgoed. Als tweede noemt Fixler het concept van "*nieuwheid-waarde*" van Aloïs Riegl, om volgens de moderne visie de nieuwheid van de vorm en de materialen te behouden om zowel de aantrekkingskracht als de moderniteit van de bouwwerken te behouden.

Het experimenteren met nieuwe bouwmaterialen en nieuwe bouwconcepten stond centraal bij modernistische architecten, zoals werd onderzocht in deel 2.1 van deze scriptie. Dit aspect van experimenteren in de modernistische architectuur is essentieel en draagt bij tot het karakter van die architectuur. Het experimentele karakter zorgde voor problemen bij modernistische gebouwen, op zowel sociaal als technisch vlak. Het platte dak dat veelvuldig werd toegepast in het modernisme bracht in een regenachtig klimaat vaak problemen met de afwatering met zich mee. Het toepassen van grote metalen ramen in de gevel zorgde voor problemen bij het verwarmen van de woning in de winter (Meganck, 1998). De modernisten beweerden nochtans dat de gebruikte nieuwe materialen onfeilbaar waren en de uitdaging van de tijd konden doorstaan. De toenemende erkenning van reparatieproblemen bij materialen zoals gewapend beton en pleister zorgt ervoor dat de authenticiteit bij modernistisch erfgoed ter discussie kan komen te staan. Een ingrijpende restauratie is soms noodzakelijk, waardoor de authenticiteit deels verloren gaat in de materialiteit. De modernistische materialen verslechteren dus door hun innovatieve en kortstondige karakter veel sneller dan traditionele materialen. Modernistische architectuur is het slachtoffer van hun innovatie geworden, waardoor ze andere principes voor behoud en herstel vereisen dan bij traditioneel erfgoed. Authenticiteit kunnen we echter niet alleen toeschrijven aan de materialiteit. Het immateriële en het cultuurhistorische aspect nemen steeds meer toe aan belang. De waarde van een modernistisch gebouw zit in de materialen, maar zeker ook in de ontwerpauthenticiteit van een plek (Zamburlini, 2016).

3.2 Modernisme en conservering

De conserveringspraktijk van erfgoed en het modernisme hebben beide ideeën om bij te dragen tot een meer beschaafde samenleving. Het modernisme heeft de intentie om een betere toekomstige omgeving te creëren, terwijl de conservatiepraktijk de band met het verleden wil aanhalen. Maar hierin zit net een tegenstelling, waardoor we ons kunnen afvragen of de conserveringspraktijk botst met het fundamentele gedachtegoed van het modernisme (Macdonald, z.d.). Het uitgangspunt van de modernistische beweging was tabula rasa. Met de CIAM-bijeenkomsten werden regels opgesteld voor de perfecte modernistische stad. Volgens de ideeën van de CIAM in 1933 moesten historische gebouwen enkel behouden worden onder specifieke omstandigheden en moesten ze gezien worden als geïsoleerde elementen in de gebouwde omgeving. Er ontstond zo een duidelijke tweedeling tussen moderne architectuur en restauratie of conservatie (Plevoets & Van Cleempoel, 2019). Wanneer we de principes van de modernisten dus zelf zouden volgen, zouden vandaag de dag nog amper modernistische gebouwen bestaan, concludeert de Britse filosoof Owen Hatherley. Hij probeert het behoud van modernistisch erfgoed te bekijken vanuit het gedachtegoed van de modernisten zelf. Hatherley stelt vast dat de modernisten hun eigen ontworpen gebouwen

niet wilde behouden als het zijn functie verloor. Gebouwen waren immers toegespitst op specifieke functies. Het gebouw kon gesloopt worden als die functie wegviel (de Boer, 2008). Vele van de modernistische beschermde gebouwen hebben nooit de intentie gehad om als erfgoed erkend te worden. De kortstondigheid en het experimentele van de materialen maken het ook niet gemakkelijk om modernistische gebouwen te restaureren en hergebruiken.

Echter is het behoud van modernistisch erfgoed wel degelijk noodzakelijk om te vermijden dat een hele architecturale periode uit de geschiedenis wordt gewist. Owen Hatherley haalde in 2007 op het symposium *Forward! On revitalization of modern architecture* een alternatieve maar interessante optie aan voor de revitalisering van modernistisch erfgoed: de ruïne. Hij stelde zichzelf luidop een aantal vragen: "Waarom kan je een gebouw niet met rust laten? Waarom worden deze gebouwen zo krampachtig verdedigd als de oorspronkelijke ontwerpers daar niet achter stonden (de Boer, 2008)?" Met deze vragen in het achterhoofd tracht ik in de volgende hoofdstukken een architecturale strategie te vormen voor het zwembad van Hofstade, dat vandaag de dag als ruïne bestaat.

4.

**De modernistische
ruïne als erfgoed**

4.1 Patina en de invloed van tijd

Architecturale objecten verouderen en verslijten doorheen de tijd. Dit is onvermijdelijk. Tijd is een cruciaal element bij het vormen van een ruïne: wanneer er genoeg tijd over een gebouw heen gaat zonder dat er onderhoud wordt gedaan, zal het uiteindelijk een ruïne worden. Dit proces van geleidelijke vernietiging van gebouwen door de natuur noemen Mostafavi en Leatherbarrow in *On weathering: the life of buildings in time* (1993) "verwering". Het slaat neer op de inwerking van de krachten van de omgeving op een gebouw: "a power of subtraction, a minus, under the sign of which newly finished corners, surfaces, and colors are taken away by rain, wind, and sun". Tegelijkertijd kan er ook iets worden toegevoegd: patina. Dit slaat op zichtbare ouderdomskenmerken op het oppervlak van materialen in een gebouw. Tijd in architectuur is dus intrinsiek verbonden aan patina en verwering. Net die patinalaag zorgt ervoor dat we gebouwen zien verouderen (Cairns & Jacobs, 2014).

Zoals al eerder werd vastgesteld in deze scriptie weigerde de modernistische beweging het verstrijken van de tijd te erkennen. De ontwikkeling van nieuwe bouwmaterialen en technieken leidde in de modernistische architectuur tot een weerstand tegenover het verouderen van architectuur en het tonen van patina. Verwering en patina werden gezien als iets degraderend. Het is daarom ook geen verrassing dat glas en geglazuurde tegels de favoriete materialen van de modernistische beweging waren. Die materialen verraden de sporen van de tijd immers niet (Tschumi, 1996). Gebouwen moesten er immers in zekere zin perfect uitzien, esthetiek stond voorop. Zuiverheid

en witheid was het streefdoel. Maar het utopisch denken resulteerde in een ontkenning van regio en klimaat. Veel modernistische gebouwen toonden daarom al snel een bepaalde kwetsbaarheid vanaf het moment van de bouw, ze konden hun nieuwigheid niet volhouden. De modernisten streefden een zo minimalistische stijl na om de strakke uitstraling van de gevel niet te verstoren, met als gevolg dat ook in de detaillering van hun ontwerpen veel elementen werden weggelaten. Dakgoten en vensterbanken werden amper toegepast, waardoor de geveloppervlakken zeer gevoelig waren voor vlekken en erosie door afsijpelend water. Het feit dat deze moderne gebouwen al snel patina toonde door de weers-elementen was niet enkel door hun minimalistische detaillering, maar ook door hun witte kleurgebruik. De witheid van de gebouwen kon bereikt worden door de gevel te bedekken met een dunne laag witte pleister. Echter vertoonde deze oppervlaktelaag zich al snel kwetsbaar voor de weersinvloeden, waardoor deze niet lang in zijn zuivere staat bleef (Cairns & Jacobs, 2014).

De Duitse hoogleraar Andreas Huyssen stelde in *Nostalgia for Ruins* (2006) vast dat modernistische architectuur weigert terug te keren naar de natuur. De veelgebruikte materialen in modernistische gebouwen zoals glas, beton en staal verouderen niet of minder goed dan steen, waar het traditionele erfgoed vaak uit geconstrueerd is. Toch kunnen we concluderen dat geen enkel gebouw gespaard blijft van verwering en dit een intrinsiek kenmerk is van ruïnes. Zonder verwering en de patinalaag zouden we de ruïne niet meer kunnen herkennen.

Wanneer we terugkoppelen naar de case study, is de degradatie van materialen hier ook duidelijk zichtbaar. Na decennia leegstand en verval kon ik tijdens mijn onderzoek en plaatsbezoeken dan ook concluderen dat het zwembadcomplex in Hofstade materiële problemen kent, waarvan ik de belangrijkste zal opsommen. Het zwembad stroomt in de winter over, waardoor het water, de vrieskou en de regen de betonnen trappen langs het zwembad kunnen aantasten: doorheen de barsten groeit er onkruid, op andere plaatsen brokkelt het beton af. Betonrot tast de draagstructuur aan, maar tot op een beperkt niveau. De bepleisterde gevel is vervuild en kent op bepaalde plekken vochtproblemen. Het pleister op de gevels komt ook los, terwijl op andere plaatsen mos is ontstaan in de voegen van de bakstenen. De ramen missen hun glas en de stalen raamprofielen kregen een patina in de vorm van erosie. Het hele complex kan gelezen worden als een encyclopedie van schade als gevolg van de gekozen experimentele materialen (Roels et al., 2013). Ook kunnen we op bepaalde plaatsen graffiti bewonderen op de muren, hetgeen niet door de natuur is veroorzaakt, maar door de mens.

Afb. 10: Resultaat van de degradatie in het waterzuiveringsstation

Afb. 11: Resultaat van de degradatie in het cafetariagebouw

Afb. 12: Resultaat van de degradatie aan het cafetariagebouw

4.2 Schoonheid in het verval

Waar Mostafavi en Leatherbarrow (1993) verwerking eerst een substractie noemen, vragen ze zich hierna ook af of verwerking een gebouw ook niet kan verbeteren. Wanneer we terugblikken naar de romantische periode kunnen we vaststellen dat patina in die tijd inderdaad als een toegevoegde waarde werd gezien. De romantiek is een kunststroming die eind 18e eeuw ontstond en in verband kan worden gebracht met ruïnes. Er werd vanuit die stroming kritiek geuit op de wetenschap en de industrie die op dat moment belangrijker werden in de maatschappij. Met die kunststroming ontstond er een sterke appreciatie voor ruïnes waarbij de vervallen bouwwerken als een verlangen naar het verleden werden gezien. Zintuigelijke waarneming, de waardering van de natuur en het ontwikkelen van menselijke verbeeldingskracht stonden centraal in die tijd (Cairns & Jacobs, 2014). Beelden van klassieke gebouwen als ruïne fascineerden schilders en dichters in die periode: het romantische en pittoreske aspect van ruïnes werd in schilderijen getoond en beschreven in gedichten (van Bergeijk, 2018). Men waardeerde ruïnes zozeer dat ze op een gegeven moment besloten ze zelf te bouwen. In de Engelse tuinarchitectuur werden follies gebouwd: schijnbaar nutteloze en pittoreske ruïnes omgeven door wilde natuur die enkel voor esthetisch plezier waren (De Maegd, 1999).

“The greatest glory of a building is not in its stones, nor in its gold. Its glory is in its age” (John Ruskin, 1849).

De kunsthistoricus Alois Riegl (1903) vormde theorieën rond monumentenzorg als een pleidooi voor de waarde van patina. Hij noemde de imperfecties bij gebouwen, zoals patina en verval, als onderdeel van “ouderdomswaarde”. Die imperfecties tonen de geschiedenis van het gebouw die we moeten appreciëren. Met het verstrijken van de tijd kan de ouderdomswaarde toenemen door het steeds zichtbaarder worden van de aanwezigheid van patina (Cairns & Jacobs, 2014). De visie van John Ruskin sluit aan op die van Riegl. Ruskin beschouwde ouderdomsverschijnselen als een intrinsiek kenmerk van gebouwen, die bijdragen aan de schoonheid van een gebouw. Volgens hem groeit een gebouw doorheen verschillende decennia naar zijn perfectie, waarbij de ruïne het uiteindelijke resultaat is. Daardoor is het bouwwerk op ieder moment in leven, terwijl het een getuigenis is van het verleden en het heden (Ruskin, 1849). Ruskin gaat verder dan alleen patina te noemen wat bijdraagt tot de esthetiek in ruïnes. Het verlies in gebouwen als ruïnes kenmerkt zich in gebrokenheid en onvolledigheid. Dit zien liefhebbers van ruïnes en ruïnatie als positief en waardevol, ze houden van wanorde (Cairns & Jacobs, 2014).

“Wat voor de één patina is, beschouwt de ander als vuil”, schrijven Cairns en Jacobs in hun boek *Buildings must die* (2014). In tegenstelling tot John Ruskin en Aloïs Riegl beschouwden de modernisten verval als iets degraderend, terwijl de gebruikte materialen in het modernisme net kwetsbaar waren en ze snel tekenen van verval toonden. Wat kan er ontstaan van deze modernistische gebouwen wanneer het toegestaan is om te verouderen en we ook hier het patina kunnen appreciëren, zoals we eeuwen geleden ook al deden? Één van de eerste modernistische ruïnes was Villa Savoye, Le Corbusiers meest iconische ontwerp. In de jaren 60 van de vorige eeuw stond het gebouw in verval. Le Corbusier koesterde net zoals vele andere modernisten lange tijd een afkeer van patina en verval. Hij schaamde zich voor Villa Savoye in een ruïneuze staat, waardoor hij vaak beweerde dat de villa was afgebroken (Cairns & Jacobs, 2014). De Frans-Zwitserse architect Bernard Tschumi stelde in *Architecture and Disjunction* (1996) vast dat Villa Savoye *“ten volle architectuur is in de staat van verval waar het zich in bevond”*. Het gebouw in vervallen staat, met bijna compleet afgebladderde witgepleisterde gevels, ontroerde Tschumi. Hij concludeerde dat er een moment is waarop architectuur tegelijkertijd leven als dood is en noemt het *“het ultieme moment van de architectuur”*:

In the paradox of architecture, the contradiction between architectural concept and sensual experience of space resolves itself at one point of tangency: the rotten point, the very point that taboos and culture have always rejected. This metaphorical rot is where architecture lies. Rot bridges sensory pleasure and reason (Tschumi, 1996, p. 74).

De lange campagne in de jaren '60 om Villa Savoye te redden van volledig verval is uiteindelijk gelukt. Sindsdien wordt het modernistische icoon als een kostbaar object behandeld, als een resultaat van een extensieve reconstructie en restauratie. Op die manier werd het een museum, een voorbeeld van totale witheid. Tschumi, Ruskin en Riegl bekijken verwerking en aftakeling echter als kenmerken in de architectuur die niet tot waardevermindering leiden (Cairns & Jacobs, 2014). In deel 4.4 worden deze visies meegenomen en wordt de koppeling gemaakt met het exploreren van ruïnes.

**Afb. 13 Villa Savoye als
ruïne ca. 1960**

**Afb. 14 Villa Savoye
gerestaureerd in de jaren
'70 van de vorige eeuw**

4.3 Wat is een ruïne?

In dit onderzoek is het belangrijk dat er een duidelijke en afgebakende definitie van een ruïne wordt geformuleerd omdat ik al eerder concludeerde dat veel modernistisch erfgoed in Vlaanderen in verval staat door een slecht onderhoudsbeleid als gevolg van hun gebrek aan populariteit. Het openluchtwembad van Hofstade, de case study in deze scriptie waar ik een gepaste revitalisatiestrategie voor tracht te formuleren, is in verre staat van verval waardoor we het een ruïne zouden kunnen noemen.

De Amerikaanse filosoof Robert Ginsberg vertelt in zijn boek *The Aesthetics of Ruins* (2004) over hoe een ruïne in wezen een gebouw is dat zijn functie heeft verloren ten opzichte van het eerdere gebruik. Een ruïne kenmerkt zich door zijn gebrek aan functionaliteit. Ginsberg focust echter verder op de esthetiek van de ruïne waarbij hij de ruïne definieert als *“the irreparable remains of human construction that, by a destructive act of process, no longer dwells in the unity of the original, but may have its own unities that we can enjoy”*. Ruïnes missen gebouwdelen en materialen. De Duitse filosoof Georg Simmel (1858-1918) bespreekt dit gevoel van gemis in zijn essay *Die Ruïne* (1911) door vast te stellen dat een ruïne bepaalde historische kwaliteiten zal verliezen als object, maar dat nieuwe kwaliteiten nog kunnen starten als gevolg van de overname van de natuur. Het was Simmel die de natuur als het centrale kenmerk zag van ruïnes:

For this means nothing else than that merely natural forces begin to become master over the work of man: the balance between nature and spirit, which the building manifested, shifts in favor of nature. This shift becomes a cosmic tragedy which, so we feel, makes every ruin an object infused with our nostalgia; for now the decay appears as nature’s revenge for the spirit’s having violated it by making a form in its own image (Simmel, 1911, p. 259).

De natuur zal uiteindelijk terugnemen wat haar ontnomen werd, een gebouw als ruïne wordt weer eigendom van de natuur en het landschap. Simmel ziet dit als een soort wraak van de natuur. Hij geeft mee dat natuur een grote invloed heeft op het maken van een ruïne, maar dat de mens hier ook telkens een rol in speelt. De mens kan er immers voor zorgen dat gebouwen kunnen vervallen tot een ruïne door een gebrek aan onderhoud en gebruik. Ruïnes kunnen ook ontstaan door een traumatische gebeurtenis veroorzaakt door de mens, zoals oorlog (Simmel, 1911).

Ruïnes kunnen dus gezien worden als het resultaat van zowel menselijke als natuurlijke processen die het gebouw beïnvloeden, maar voor Simmel zijn ruïnes die gemaakt zijn door de mens echter minder aantrekkelijk: ze missen het pittoreske en romantische beeld dat ruïnes die door geleidelijke overname van de natuur ontstaan zijn wél hebben. Toch symboliseren alle ruïnes een object dat tussen de cyclus van leven en dood staat. Dit maakt hen een uniek architecturaal object, die vaak op een persoonlijke en intuïtieve manier geïnterpreteerd kunnen worden. Een ruïne vormt een object in het landschap dat zowel in het verleden, heden en de toekomst leeft (Plevoets & Van Cleempoel, 2019).

"Ruins are a trace of the human intervention in nature and evidence of nature's intervention in the human" (Roth, 1997, online bron).

Volgens Simmel en Ginsberg kunnen we ruïnes op een positieve of negatieve manier bekijken. De vervallen bouwwerken hebben het vermogen om verschillende emoties op te roepen door hun onvoorspelbare toekomst. Het Belgische tijdschrift *Monumenten en Landschappen* (1999) vat in een uitgebreide definitie alle aspecten samen van een ruïne:

Een ruïne is de point-of-no-return-toestand van een constructie die betekenis en architecturale kwaliteit bezat en waar de natuur later - om een oorzaak die er niet meer toe doet - vat op kreeg. Ze is als element van cultuur en materie geworden tijd, ook drager geworden van natuurwaarden (De Maegd, 1999, p. 40).

Als we dit projecteren op de case study zien we daar dat de modernistische ruïne is kunnen ontstaan door een gebrek aan onderhoud. Het zwembadcomplex heeft een proces van natuurlijk verval doorgemaakt: de natuur heeft de kans gekregen om de door de mens gemaakte gebouwen terug in te nemen. Vandaag de dag is het zwembadcomplex dan ook een object in het landschap, afgesloten van de rest van het domein. Het is een verborgen parel dat ons herinnert aan het verleden, maar ook het heden en de toekomst door de nieuwe aanwezigheid van de natuur.

**Waterzuiveringsstation en
luifel verscholen in de wilde
natuur anno 2023**

4.4 De vitaliteit in hedendaagse ruïnes

Zoals aangehaald in deel 4.3 was er in de romantische periode een fascinatie voor ruïnes. Maar ook vandaag zien we dat er een bepaalde obsessie met verlaten gebouwen is. Individuen of groepen bezoeken hedendaagse verlaten gebouwen en vergeten structuren in het landschap die normaal gesproken niet toegankelijk zijn. Dit fenomeen noemt men ook wel *“urban exploring”*. Urban explorers leggen deze verlaten locaties vast via video en foto om vervolgens de resultaten hiervan te bewerken en te presenteren op het internet. Ze creëren vaak eigen websites en wisselen hier ook informatie uit over nieuw ontdekte locaties. Deelnemers aan urban exploring benadrukken vaak op hun websites dat ze een hechte gemeenschap vormen. Ze distantiëren zich van dieven en vandalen en identificeren zich eerder als toeschouwers van het verval in gebouwen. Hun motto luidt dan ook: *“Leave nothing but footprints, take nothing but photographs”*. Het grote respect voor de vervallen gebouwen tonen ze op een subtiele manier door hun lens. Een verlaten gebouw betreden is vaak vanwege veiligheidsredenen illegaal. Toch trekken mensen met hun fotocamera eropuit om nieuwe desolate plekken te kunnen fotograferen. De ruïnes met hun geheimzinnig karakter zorgen voor een bepaalde nieuwsgierigheid bij mensen (van der Hoorn, 2004).

Het verlangen naar dergelijke vrijplaatsen, waar bomen wél door muren kunnen groeien, vormt voor urban explorers een belangrijke motivatie om op zoek te gaan naar verwaarloosde, ‘ongecontroleerde’ architectuur. (van der Hoorn, 2004, p. 19)

Door het fenomeen urban exploring lijken deze hedendaagse ruïnes een nieuw leven te zijn begonnen. In deze ruïnes treedt de essentie van het gebouw in zijn architecturale stijl naar voren door het gebrek aan afleiding. Die afleiding komt voor in de vorm van het meubilair en de inrichting, de gebruikers en het sociale leven. De fundamentele keuzes in het ontwerpproces van modernisten zoals de open ruimte en de lichte en heldere constructie krijgen alle aandacht wanneer deze afleiding wegvalt. Het architecturale object dat in eerste instantie volgens het principe vorm volgt functie is ontworpen, is getransformeerd tot een vorm zonder functie. De aantrekkingskracht in deze ruïnes ligt ook in lang verdrongen natuurverschijnselen die opnieuw zichtbaar zijn. Materialen onder invloed van de weersomstandigheden zijn niet langer stilgelegd of verborgen door onderhoud en reparaties (van der Hoorn, 2004). Het is net die vergankelijkheid dat de ruïnes een blijk van vitaliteit geven, zoals Huyssen ook al schreef: *“We are nostalgic for the ruins of modernity because they still seem to hold a promise that has vanished from our own age: the promise of an alternative future”* (Huyssen, 2006).

Ook het openluchtzwembad van Hofstade kreeg al dikwijls bezoek van urban explorers die de schoonheid van het verval via hun camera laten zien in de vorm van prachtige foto's. De natuur is bezig het modernistische bouwwerk over te nemen. Het gemeentebestuur was hier echter niet tevreden mee. Urban exploring kan veiligheidsrisico's met zich meebrengen. Geen enkel gemeentebestuur wil verantwoordelijk zijn voor eventuele ongevallen. Het gemeentebestuur kon er niks anders op vinden dan het complex volledig af te sluiten met hoge hekken en prikkeldraad. Bovendien moet camerabewaking nieuwsgierigen afschrikken. De ruïneoptie van Owen Hatherley die ik in deel 3.3 al aanhaalde zouden we toch niet moeten uitsluiten, want zeg nou zelf, is het zwembad met zijn gebouwen als ruïne in de woekerende natuur niet prachtig?

Afb. 15 Urbex foto, zicht op het zwembad

**Afb. 16 Urbex foto van
kleedkameergebouw en
cafetariagebouw**

**Afb. 17 Urbex foto van
waterzuiveringsstation
en zwembad**

4.5 Modernistische ruïnes in de kunst

In de hedendaagse kunst zijn er enkele voorbeelden waarbij kunstenaars inspiratie halen uit modernistische gebouwen als ruïne. Ze spelen met het witte en minimalistische imago van modernistische architectuur in tegenstelling tot het karakter van de ruïne. De Belgische kunstenaar Xavier Delory toont in de serie *Pèlerinage sur la Modernité* (2014) wat vandalisme en verval kan doen met modernistische gebouwen. Één daarvan is Le Corbusiers belangrijkste werk: Villa Savoye. In met Photoshop bewerkte foto's toont Delory het gebouw aangetast door vandalisme en de natuurlijke omgeving. De beelden tonen de dunne laag pleister die van de gevels afbladdert, de ramen zonder glas waar hout de raamopeningen opvult en graffiti die de eens zo witte gevels kleur geeft. Contrasterend hierop is de lucht perfect blauw en het groene gras perfect gemaaid (Hill, 2014). Villa Savoye wordt getoond in een staat die Le Corbusier zou verafschuwd hebben.

Afb. 18 Voorgevel Villa Savoye als ruïne door kunstenaar Xavier Délor

Afb. 19 Achtergevel en zijgevel Villa Savoye als ruïne door kunstenaar Xavier Délor

De Franse kunstenaar Cyprien Gaillard stelde in het begin van de 21e eeuw vast dat de meeste modernistische gebouwen worden afgebroken en vroeg zich dan ook af hoe we deze gebouwen nog kunnen begrijpen als er niet veel van over blijft. Het begraven en vernietigen van de modernistische architectuur is een veel voorkomend onderwerp in het werk van de Franse kunstenaar. In *Belief in the Age of Disbelief* (2005) toont Gaillard in een serie etsen iconische modernistische flatgebouwen in Nederlandse traditionele landschapsprenten uit de 17e eeuw. Gaillard wil tonen dat ieder gebouw kwetsbaar en toegankelijk is als het proces van verval wordt toegelaten. Het negatieve imago van modernistische architectuur wordt op die manier getemperd, waardoor ze uiteindelijk als onschuldige overblijfselen van het modernisme worden. Door hun verval en pittoreske landschapsumgeving wordt het strenge karakter dat het modernisme kenmerkt verzacht. In Gaillards etsen tonen de flatgebouwen zich minder streng en lieflijker (Zonneveld, 2009).

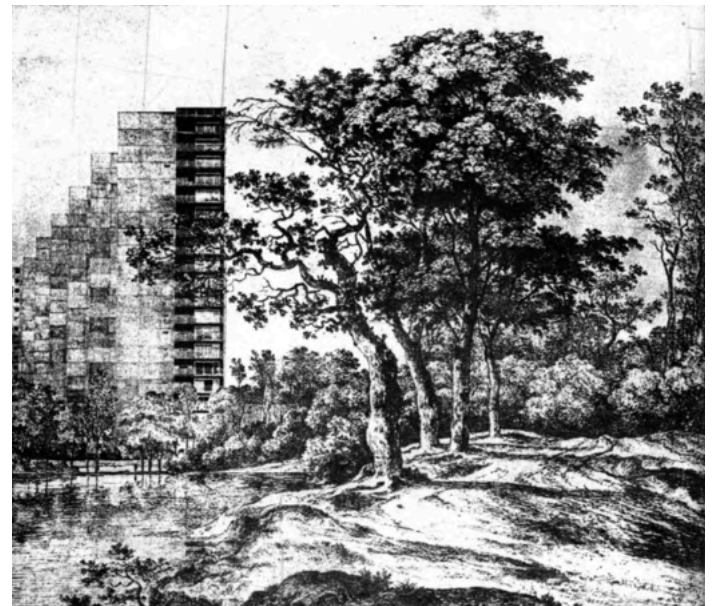
Op het eerste gezicht lijkt het modernisme en de ruïne niet compatibel met mekaar. Toch tonen deze kunstenaars dat het wel degelijk een interessant beeld kan geven, waar alle principes en taboes worden achtergelaten, zoals Bernard Tschumi al eerder aanhaalde. De omgeving kan de functionele en ornamentloze stijl van de gebouwen verzachten en heeft een directe relatie in de negatieve perceptie die we hebben ten opzichte van die modernistische gebouwen. Tegelijkertijd kan een natuurlijk of artificieel proces van verval hetzelfde resultaat opleveren.

Afb. 20 Harlem, Belief in the Age of Disbelief, ets gemaakt door Gaillard

Afb. 21 L'Arbre incliné / étape VI, Belief in the Age of Disbelief, ets gemaakt door Gaillard

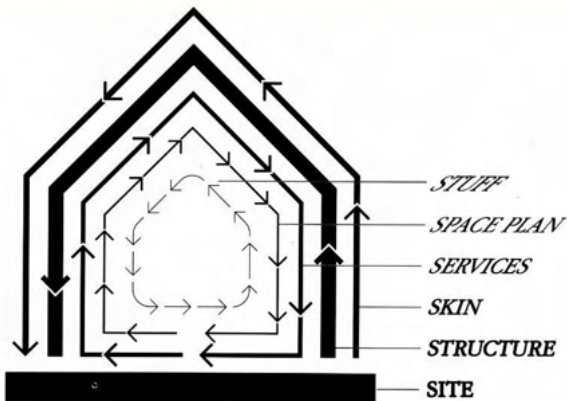
Afb. 22 Les Quatres Arbres / étape VII, ets gemaakt door Gaillard

4.6 De intelligente ruïne

“Walls and bricks come tumbling down. An intellectual ruin is left” (Ginsburg, 2004).

Zoals Robert Ginsburg met deze quote aangeeft, zal er enkel een “intellectuele ruïne” overblijven wanneer een gebouw naar een ruïne evolueert. bOb Van Reeth, architect en de eerste Vlaamse Bouwmeester die Vlaanderen gekend heeft, introduceerde ook al een gelijkaardig concept: *de intelligente ruïne*. Van Reeth geeft in het tijdschrift *Oase* (2013) de intelligente ruïne als antwoord op de vraag wat goede architectuur is. Hij legt uit dat goede gebouwen genereus en eenvoudig zijn, maar ook het dagelijks gebruik verbergen. Die gebouwen zijn niet ondergeschikt aan hun functie, maar kunnen meegroeien waarin mettertijd verschillende functies zich in kunnen vestigen. Wanneer we kijken naar de term “*intelligente ruïne*” zoals Van Reeth het bedoelt, kunnen we ons vragen stellen bij de exacte benaming van dit soort gebouwen. De term ruïne zorgt voor een connotatie van gebouwen die in onbruik zijn geraakt en staan te vervallen, zoals we in deze scriptie al hebben vastgesteld. Hij wil enerzijds de focus leggen op nieuwe gebouwstructuren ontwikkelen die intelligent zijn. Maar anderzijds ook de focus leggen op gebouwen die in onbruik zijn geraakt, maar die een tweede leven kunnen krijgen zonder al te veel aanpassingen aan de gebouwstructuur. In een ander interview in het tijdschrift *Het Teken* (2010) maakt bOb Van Reeth dit duidelijk aan de hand van verschillende lagen van een gebouw:

Als je nieuw bouwt, moet je intelligente ruïnes bouwen”, verrast Van Reeth ons met een zin die eigenlijk een verklaring uit de architectuurtheorie verlangt. “Als je over architectuur denkt, moet je vijf lagen erkennen. Het eerste niveau is de stedenbouwkundige footprint, dat wat je bezit, de grond. Dat is zo goed als eeuwig. Het tweede is de casco (de structuur) en de gevel van een gebouw. Dat moet minstens 400 jaar meegaan. Dit zijn de twee cultureel-duurzame elementen van architectuur. Neem dan de drie andere lagen: de installaties in gebouwen gaan 30 jaar mee, de indeling in gebouwen (niet de dragende muren) 15 jaar, de afwerking van gebouwen 5 jaar. Casco en gevel noem ik de intelligente ruïne die zich leent tot het hergebruik van bestemmingen die we helemaal niet kennen. Het verandert constant. (Rossel, 2010, online bron)

Afb. 23 Lagen van een gebouw volgens Stewart Brand

De vijf lagen waar bOb Van Reeth over spreekt komen overeen met de zes lagen van Stewart Brand. De eerste laag, de site, is eeuwig en architectuur dient hierop te reageren. De tweede laag is de structuur van het gebouw. Deze laag noemt Brand het gebouw, omdat bewoners dit niet snel zullen aanpassen omdat het duur en moeilijk is. De gevel is volgens Brand de derde laag en wordt veranderd als hij verouderd is in uitzicht en technologie. Installaties, indeling van het gebouw en de afwerking zijn respectievelijk de laatste drie lagen. De verschillende lagen kenmerken zich steeds door een verschillende levensduur. Brand concludeert dan ook dat *"Because of the different rates of change of its components, a building is always tearing itself apart"* (Brand, 1995).

Zoals we in deel 2.2 zagen kenmerkt het modernisme zich door intelligente bouwsystemen die niet voor de eeuwigheid bedoeld waren. Wanneer een modernistisch gebouw een ruïne wordt, zal de gebouwstructuur als laatste overblijven. Tussen de intelligente ruïne en het modernistische gedachtengoed vinden we een interessante paradox als een modernistisch gebouw een ruïne zou zijn. In deel 5 zullen enkele interessante projecten worden besproken waarin de intelligente ruïne voorkomt als het strippen van een gebouw tot zijn essentie, hetgeen een metafoor is voor de ruïnatie van een gebouw.

5.

**Een tweede leven
voor de ruïne**

5.1 De ruïne behouden

Adaptief hergebruik van gebouwen is de laatste decennia een nieuwe discipline geworden binnen de architectuur. Het ontwerpen met een ruïne is hier ook een onderdeel van en wordt steeds meer toegepast. Architecten passen verschillende strategiën toe om een ruïne te behouden en hergebruiken (Plevoets & Van Cleempoel, 2019).

In de wederopbouw na de wereldoorlogen tekenden zich drie benaderingen voor bestaande gebouwen. Dit bepaalde de kijk op ruïnes die ook nu nog leven. Als eerste kunnen we een negationistische houding aannemen, waar we de ruïne volledig reconstrueren zoals het eerst was. Alle processen van verval worden uitgewist alsof ze nooit hebben plaatsgevonden. Een minder conservatieve houding is de relict-houding waarbij een aantal fragmenten worden behouden waar eventueel verder op gebouwd wordt. Als laatste komen we bij de modernistische houding, waar ik in deel 3 ook al naar heb verwezen. Hierbij geldt er een *tabula rasa*, de ruïne wordt volledig afgebroken waardoor de mogelijkheid ontstaat om iets volledig nieuws te ontwerpen (De Maegd, 1999). Elke houding zou men kunnen aannemen indien een grondige analyse van de bestaande ruïne is gebeurd. De laatste houding vind ik enkel toepasbaar wanneer de culturele en historische waarde niet groot genoeg zijn. De overige houdingen zijn wel interessant om verder te exploreren in deze scriptie.

Kunsthistoricus Alois Riegl zag de schoonheid in verval bij gebouwen en vond dat we dit kenmerk moesten bewaren, hetgeen eerder in deel 4.3 al werd aangehaald. Toch zag hij ook grenzen in zijn denkwijze:

Riegl admitted decomposition as well, but at the same time defended form. For a monument to acquire "*age value*" it must both express "*a trace of living growth*" and retain "*a distinct trace of the original form*" (Cairns & Jacobs, 2014, p.72).

Volgens Riegl moest het toelaten van verval niet boven het behouden van de vorm staan. Wanneer de natuur zijn gang kon gaan, zou uiteindelijk de vorm hieronder lijden totdat er niks meer over blijft van de vorm. Een volledige restauratie van een ruïne zou al snel de gemakkelijke optie kunnen zijn om de vorm te bewaren. Op die manier wordt het monument vereeuwigd. Deze negationistische houding lijkt me verenigbaar met het behouden van de vorm, maar niet met het behouden van het ontwikkelde verval. Aangezien we al eerder zagen dat het vervalproces een belangrijk kenmerk is van een ruïne, lijkt me dit geen interessante toekomstvisie voor modernistisch erfgoed waarbij ik de identiteit als ruïne wil bewaren. De relict-houding lijkt het juiste compromis te zijn. In het tijdschrift *Monumenten & Landschappen*, dat in 1999 een heel nummer aan het omgaan met ruïnes wijdde, vormen ze een interessante ontwerphouding: het gecontroleerd begeleiden van het verval. De ruïne blijft op die manier een ruïne. Het ontwikkelde verval wordt niet uitgewist, maar toekomstig verval wordt beperkt in een gecontroleerd proces. De ruïne zou zo veel langer kunnen bestaan. In het tijdschrift pleiten ze verder voor menselijke aanwezigheid rond de ruïne, zodat er sociale controle van het vervalproces kan plaatsvinden (De Maegd, 1999).

There was yet in the old some life, some mysterious suggestion of what has been, and of what it had lost; some sweetness in the gentle lines which rain and sun had wrought. There can be none in the brutal hardness of the new carving. Look at the animals as an instance of living work, and suppose the markings of the scales and hair once worn away, or the wrinkles of the brows, and who shall ever restore them? (Ruskin, 1849, p. 180)

Een gelijkaardige visie als beschreven in het tijdschrift *Monumenten & Landschappen* vinden we bij Daniela Sandler (2014) die het concept *counterpreservation* introduceerde. Ze benoemt dit concept als een vorm van architecturale interventie waar verval een keuze is en er geen intentie is om gebouwen op te knappen en ze naar een vroegere authentieke staat te brengen. Men weigert om verwoeste of vervallen gebouwen en terreinen te restaureren. Het verval is een manier om de geschiedenis van de plek authentieker weer te geven dan restauratie.

John Ruskins geschriften dienden als een belangrijke inspiratiebron voor Sandler. Ruskin schreef al in de negentiende eeuw dat tekenen van verval een intrinsiek kenmerk waren van historische gebouwen, zoals ik in deel 4.3 al meedeelde. Counterpreservation contrasteert echter met de visie van Ruskin door verval te verwelkomen en zelfs te promoten. Hij adviseerde echter goed onderhoud voor monumenten en zou nooit toestaan dat gebouwen verder verweren en vervallen totdat ze zouden verdwijnen. Toch benadrukt Sandler in dat counterpreservation (vertaald als tegenbehoud) geen pleidooi is voor het laten vervallen van een gebouwen, maar laat de dood van het gebouw deel uitmaken van zijn leven (Sandler, 2016).

Ze waarschuwt voor bepaalde tekortkomingen en beperkingen van counterpreservation. Als eerste noemt ze de onmogelijkheid om een gebouw helemaal niet te onderhouden. Het praktische aspect van architectuur beperkt het extreme van counterpreservation waardoor we ons kunnen afvragen hoeveel verwerking en vernietiging een gebouw kan verdragen. Sandler haalt nog een andere beperking aan: counterpreservation haalt enkel en alleen zijn kracht door het contrast met de gerenoveerde en conventionele omgeving. Als gevolg van deze beperkingen zal counterpreservation altijd een utopie zijn die nooit volledig toegepast kan worden. Het dient eerder als een kritische manier van denken over het verleden (Sandler, 2016).

Counterpreservation is not mainly concerned with prolonging duration indefinitely. Preservation cares for a building's integrity and safety, while counterpreservation opens the buildings to the action of time, invites this action, and sometimes immerses the building in self-destructive elements. The buildings extinction or death becomes part of its life (Sandler, 2016).

5.2 De ruïne hergebruiken

Wanneer we kijken naar waarden die Aloïs Riegl toekent aan historische gebouwen, is gebruikswaarde een lastig concept binnen een ruïne. Een ruïne kenmerkt zich namelijk door zijn gebrek aan functionaliteit. Een ruïne hergebruiken met een functioneel programma zou betekenen dat we een deel van de identiteit van een ruïne wegnemen, maar als ontwerpers kunnen we in de conserveringspraktijk vaak de drang niet weerstaan om een leegstaand gebouw opnieuw functioneel te maken. De ouderdomswaarde en gebruikswaarde willen we verzoenen, terwijl deze bij een ruïne nagenoeg onverzoenbaar zijn. Als gevolg hiervan brengen architecten een ruïne door middel van een restauratie terug tot een bepaald punt in het verleden waardoor we een ruïne weer kunnen gebruiken. Verval wordt op die manier weer weggewerkt, functionaliteit treedt opnieuw binnen. Als we een ruïne willen accepteren als ruïne zouden we het gebruik ervan kritisch moeten bekijken, want als we een ruïne willen openstellen voor publiek moet het beantwoorden aan strenge eisen voor veiligheid, toegankelijkheid, thermisch comfort en installaties (Vanhee, 2020).

De moderne architectuur van de 20e eeuw kenmerkt zich sterk door de focus op het functionele aspect. Maar wat als we, net zoals de modernisten deden, een breuk met het verleden construeren en functionaliteit in architectuur loslaten (Vanhee, 2020)? Een gebouw los zien van een functie

haalt Fred Scott in zijn boek *On altering architecture* aan door Louis Kahn (1901-1974) te citeren: *"When a building is completed it wants to say, look how I'm made, but nobody is listening because the building is fulfilling function. When it becomes a ruin, the way the building is made becomes clear, the spirit returns."* Volgens Kahn staat de essentie van een gebouw los van zijn functie en kan een gebouw als ruïne communiceren over hoe het gebouwd is. Het resultaat van ruïnatie is het verlies van een gebouw zijn omhulling: het gebouw wordt een transparante structuur. Deze kwaliteit van transparantie suggereert eenzelfde kwaliteit als het modernistisch gedachtegoed. De ornamenten en details in een gebouw die de modernisten verafschuwde zijn de eerste elementen die in een ruïnatieproces worden vernietigd. Modernistische gebouwen streven ernaar om tektonisch expliciet te zijn: als een gedetailleerde gebouwstructuur zonder deklijsten, regengoten en andere details. Deze gebouwstructuur laat de manier waarop het gemaakt is zien, een kwaliteit die Kahn eerder al deelde (Scott, 2008).

Met de insteek van de gecontroleerde ruïne, zoals besproken in deel 5.1, en een gebouw als transparante structuur, zoals besproken in dit deel, lijkt het me dan ook interessant om dit in de praktijk te onderzoeken. Aan de hand van verschillende projecten als voorbeeld worden deze aspecten verder besproken. Ik laat de architecturale stijl van het modernisme even los en focus op het omgaan met gebouwen in een ruïneuze staat die de visies van deel 5.1 en 5.2 ondersteunen. Ieder project fungeert als inspiratiebron om een bredere visie te genereren op erfgoed in verval, om uiteindelijk tot een toekomstvisie te komen voor het openluchtwembad van Hofstade.

Decay triggers imagination and contemplation. All of a sudden, possibilities arise because time and space are no longer fixed within the usual conventions of functionality and beauty. The undefined nature gives people the opportunity to independently reinterpret places, histories and futures. And perhaps even their own lives (Minkjan, 2019)

5.3 Inspirerende voorbeeldprojecten

5.3.1 Kunsthaus Tacheles

Het eerste project dat ik wil bespreken is het spontane hergebruik van de ruïnes van *Kunsthaus Tacheles* gelegen in de Berlijnse wijk Mitte. Berlijn kent door zijn verleden van bombardementen en straatgevechten in de Tweede Wereldoorlog veel verwoesting. Zowel in Oost-Berlijn als West-Berlijn bleven in de naoorlogse periode veel leegstaande terreinen en verwoeste gebouwen in verschillende stadia van verval bestaan, waaronder Kunsthaus Tacheles. Dit was een bekend warenhuis in het begin van de twintigste eeuw, waarna het 20 jaar later werd getransformeerd tot AEG-bedrijf om uiteindelijk tijdens de Tweede Wereldoorlog als een kantoorruimte te dienen voor de nazi's (Sandler, 2011). Het gebouw raakte zwaar beschadigd door bombardementen en werd op die manier een ruïne in de wijk Mitte. Deze wijk wordt sinds de val van de Berlijnse Muur gekenmerkt door de alternatieve cultuur waar artiesten, studenten en muzikanten zich kwamen vestigen door leegstaande gebouwen te kraken. Ook Kunsthaus Tacheles startte als een krakerspand waar informele kunstruimten, kleine theaterzalen, nachtclubs en woonruimtes werden opgericht (Sandler, 2016).

Afb. 24 Extérieur
Kunsthau Tacheles

Afb. 25 Intérieur
Kunsthau Tacheles

Kunsthuis Tacheles is een mooi voorbeeld van informeel hergebruik van een ruïne. Het toont aan dat mensen aangetrokken worden tot ruïnes, deze hergebruiken op een manier waar er veel vrijheid is in de invulling van het gebouw. De artiesten gebruikten het gebouw als toevluchtsoord. Over de informele aanpak om ruïnes te hergebruiken vertelt Sandler:

In contrast with official preservation practices sponsored, defined and approved by governmental agencies (including public projects and private developments), the informal treatment of historical buildings by diverse social groups is often more open-ended and dynamic by its very nature. Informal or unofficial approaches to the built environment often lack funding, support and permanent legal status; as a result these approaches involve improvisation, temporary solutions and incomplete or makeshift interventions (Sandler, 2011, p. 687).

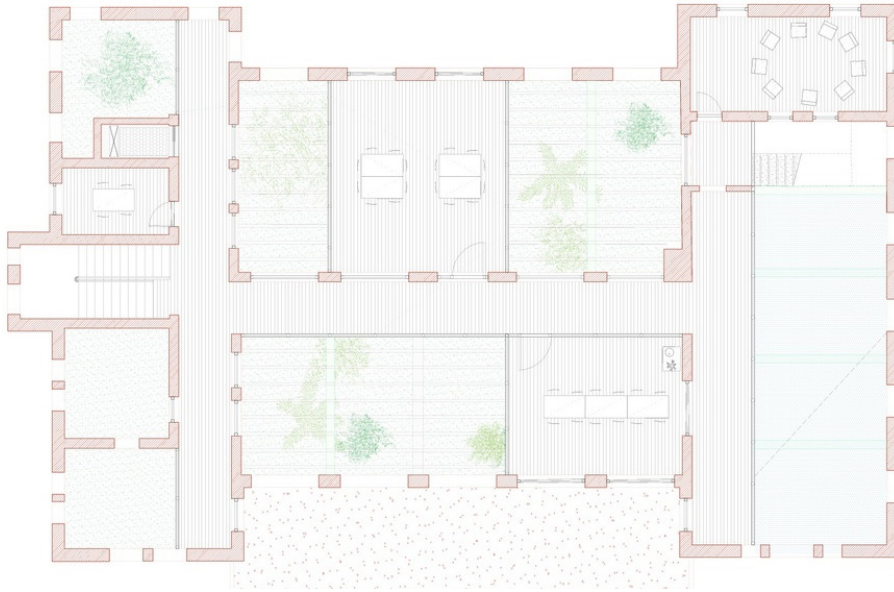
De Amerikaanse professor Daniela Sandler gebruikte Kunsthuis Tacheles als case study om het al eerder aangehaalde concept counterpreservation te introduceren. In dit voorbeeldproject werd het toegestaan dat het gebouw zorgvuldig mocht desintegreren, verval werd verwelkomd. Dit nieuwe culturele centrum maakte de wijk overigens aantrekkelijk voor toerisme, investeringen en gentrificatie. Deze vorm van gentrificatie zorgde voor een sociale en bruisende omgeving, waardoor er met de nieuwe eigenaar van Kunsthuis Tacheles besloten werd het gebouw in zijn semi-ruïneuze staat te behouden. De kunstenaars mochten er voor een onbepaalde tijd blijven (Sander, 2016).

5.3.2 PC Caritas

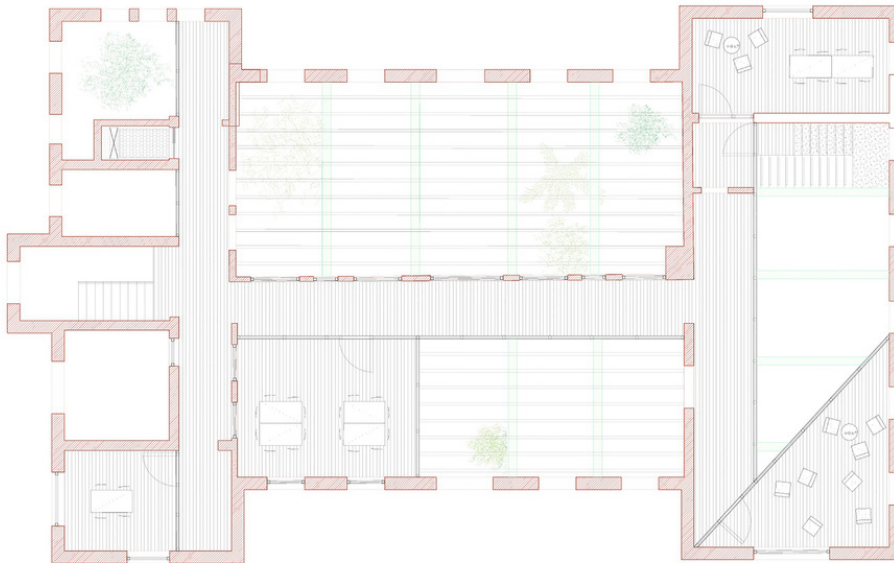
Één van de stellingen over architectuur en erfgoed gepubliceerd door het Vlaams Architectuurinstituut sluit nauw aan bij Louis Kahns opvattingen beschreven in deel 5.1: *"Bouwen in een bestaande context dwingt om de functionele benadering van architectuur los te laten"*. Dit idee kunnen we zien bij de aanpassingen van een gebouw dat onderdeel is van het psychiatrisch ziekenhuis in Melle. Het architectenbureau De Vylder Vinck Tallieu kwam met een uniek concept om het gebouw een tweede leven te geven (De Caigny et al., z.d.).

Afb. 26 Extérieur PC Caritas

**Afb. 27 Grondplan
eerste verdieping**

**Afb. 28 Grondplan
tweede verdieping**

Het psychiatrisch centrum Caritas in Melle werd gebouwd in het begin van de twintigste eeuw waar oorspronkelijk zogenaamde geesteszieke vrouwen konden behandeld worden. Het centrum bestaat uit wel 22 individuele gebouwen verspreid over 40 are. In 2014 zouden vier gebouwen gesloopt worden, waaronder het Sint-Jozef gebouw. De sloopvergunning was zelfs al goedgekeurd. De geplande tabula rasa werd geaccepteerd door het bestuur en het personeel van het psychiatrisch centrum bij gebrek aan een alternatief (Boie, 2018). De sloop begon in 2014, maar werd echter halverwege stopgezet door het aantreffen van asbest in het dak. Op dat moment was er al enige schade toegebracht aan het gebouw: losse bakstenen werden gebruikt om andere paviljoens te renoveren, de afwerking van het dak was al verwijderd en in de gevel zaten enkele gaten. Het half afgebroken gebouw werd een interessant beeld op de site. De architecten hebben hierop ingespeeld en het gedeeltelijk gesloopt gebouw in een verdere onvoltooide en verwoeste staat achtergelaten, om zo de ruïne te ensceneren. Men strippte de binnenkant van de buitenmuren, waardoor de ruwe bakstenen zichtbaar werden gemaakt. De veiligheid van bezoekers kon gegarandeerd worden door het toevoegen van een stalen structuur die voorkomt dat het gebouw instort, terwijl nieuwe glazen serres in de open structuur voor een afgesloten en intieme ruimte zorgen. Het toevoegen van buitenelementen, zoals bomen en terrasmeubilair dragen bij tot het vervagen van de grens tussen binnen en buiten. Zelfs op de grondplannen is het onduidelijk wat binnen en buiten is. De interventies zijn niet onomkeerbaar, waardoor het gebouw in een volgend leven opnieuw kan worden opgevuld en weer als "functioneel" gebouw kan dienen (Vanhee, 2020).

Gideon Boie (2018) verduidelijkt de manier waarop de architecten met verval, veroorzaakt door de natuur, zijn omgegaan: *“The general aim is to postpone as long as possible the decay of Sint-Jozef and to keep track of the disintegration process. For this reason, the building is stripped of all organic material”*. Toch wordt er wel nieuw verval verwelkomd: het dak is verwijderd, alle ramen zijn open en de muren zijn gestript. Nieuw verval en patina wordt echter gecontroleerd en eventueel verwijderd om de levensduur van het experiment te verlengen (Vanhee, 2020).

Het eindresultaat is een experimentele ruimte ontworpen voor de patiënten en het personeel van het psychiatrisch ziekenhuis. De sterkte in dit project ligt in het opzoeken van de grenzen van architectuur, waarbij het functionele wordt losgelaten. De gestripte structuur van het gebouw, het casco in de intelligente ruïne, blijft ongeprogrammeerd en ongedefinieerd: het nodigt uit voor informeel en tijdelijk gebruik. Het is een experiment, dat de psychiatrische zorg op een alternatieve manier ondersteunt (Boie, 2018).

**Afb. 29 Interieur
gelijkvloers PC Caritas**

**Afb. 30 Interieur
eerste verdieping PC
Caritas**

5.3.3 Sint-Amelbergakerk

Het derde voorbeeldproject is de Sint-Amelbergakerk, gelegen in Bossuit. De kerk werd van de eredienst ontnomen en had te kampen met bouwfysische problemen, waardoor het gebouw overbodig werd in het dorp. De Vlaams Bouwmeester zette in dialoog met verschillende betrokken partners een opdracht op voor het onderzoek naar de herbestemming van het kerkgebouw. De kunstenares Ellen Harvey won met haar ontwerpvoorstel de opdracht (Team Vlaams Bouwmeester, z.d.) Ze stelt vast dat het dorp kwalitatieve publieke ruimte mist, maar erkent tegelijkertijd ook de kerk in zijn centrale positie in het dorp. Vanuit deze vaststellingen stelt ze voor om het kerkgebouw te transformeren tot een 'gecontroleerde en kunstmatige ruïne' zodat er een nieuwe openbare buitenruimte in het dorp wordt gecreëerd. De kerk wordt gestript tot zijn karkas door middel van het dak, de vloer, ramen en deuren weg te nemen. Enkel de muren van de kerk staan nog overeind met de intentie om snelgroeiende planten tegen de muren aan te planten. Op die manier zou na twee à drie jaar een groene ruïne kunnen ontstaan. Echter besloten Harvey en het dorpsbestuur in overleg met de bevolking de begroeiing op de

muren niet uit te voeren, waardoor de identiteit als ruïne minder prominent naar voren komt. Verder werd er gekozen voor een nieuwe terrazzovloer die de lijnen toont van de oude kerk en haar geschiedenis visualiseert door middel van een schaduw die gebaseerd is op het silhouet van de ruïne uit de Eerste Wereldoorlog (Avelgem, z.d.)

De intelligente ruïne die volgens bOb Van Reeth verschillende programma's van eisen moet kunnen dragen kunnen we in het concept van de kunstmatige ruïne van Ellen Harvey terugvinden. Waar men eerst elkaar ontmoette om religieuze redenen, leent de nieuwe publieke ruimte zich perfect als nieuwe ontmoetingsplaats voor sociale en culturele activiteiten. De open structuur van het kerkgebouw in combinatie met de nieuwe terrazzovloer geven voor iedere bezoeker een unieke beleving en bijzondere ervaring (Avelgem, z.d.)

**Afb. 31 Voorstel
eindresultaat door Ellen
Harvey**

**Afb. 32 Sint-
Amelbergakerk in
Bossuit**

5.3.4 Stedelijk zwembad Oostende

Als laatste zijn we toegekomen aan een ontwerpvoorstel voor het stedelijk zwembad van Oostende. Het zwembad kent dezelfde problematiek als het openluchtzwembad van Hofstade: beiden zijn een geannuleerde Open Oproep geweest en staan op de lijst van bedreigd modernistisch erfgoed van DOCOMOMO België. De architecturale stijl tussen de twee verschilt, maar beide worden gekenmerkt door een gebouwstructuur uit beton die op sommige plekken blootgesteld wordt aan de weersinvloeden.

Het zwembad van Oostende werd door Jan Thanghe (1929-2003) en Paul Felix (1913-1981) ontworpen en officieel geopend in 1976. Het gebouw ligt op een unieke locatie: in de nabijheid van de Koninklijke Gaanderijen en Thermae Palace Hotel, net langs de Belgische kust (Team Vlaams Bouwmeester, 2016). De zwemhal kenmerkt zich meteen door de monumentale betonstructuur en is één van de zeldzame kwalitatieve voorbeelden van het brutalisme in België. De dakstructuur steunt op acht steunberen, waarbij natuurlijk licht door de glazen toppen op het dak binnenkomt. Het zwembad heeft zowel een buitenzwembadgedeelte als een binnenzwembadgedeelte. Het gebouw kenmerkt zich door terrassen en kleinere volumes. Die maken de overgang van het grote dominerende hoofdvolume naar de omgeving zachter.

In de projectomschrijving van de Open Oproep kunnen we lezen dat het gebouw sterk verouderd is op vlak van infrastructuur, techniek en gebruiksmogelijkheden. De betonnen gebouwstructuur van het gebouw is ook meteen de afwerking, waardoor het beton zelf sporen vertoont van veroudering door weersinvloeden: het zoute water van de Noordzee veroorzaakte betonrot op verschillende plekken. De helderheid en leesbaarheid van de gebouwstructuur is kenmerkend voor het brutalisme. Door die directe attitude is de stijl nooit echt populair geweest (Moors, 2017).

In de Open Oproep 2702 werd een poging gedaan om het gebouw te renoveren en uit te breiden. Verschillende architectenbureaus deden een ontwerpvoorstel. BEL-architecten stelden vier verschillende scenario's binnen hun ontwerpend onderzoek voor om een uitbreiding te realiseren. Wat me echter het meest interesseert in hun ontwerpvoorstel is de allerlaatste pagina. Ze stellen vast dat het

gebouw niet ideaal is om in te zwemmen, maar het wel een interessant complex is met heel wat potenties. Ze stellen voor om het gebouw uit te kleden tot zijn essentie. De betonstructuur en terrassen zouden enkel behouden blijven, om het op die manier als een multifunctioneel complex voor de stad Oostende te voorzien. Het zwembadgebouw kan zo kostenefficiënt een volgend leven krijgen waarbij de erfgoedkundige essentie van het gebouw wordt ingezet (Team Vlaams Bouwmeester, 2016). Op die manier wordt het gebouw tot zijn casco herleidt, waar we bOb Van Reeth zijn intelligente ruïne in terugzien. Moors (2017) gaat hierop verder en pleit voor de transformatie van het gebouw tot een open en vrije structuur die hergebruikt wordt op een informele en spontane manier. Artistieke, culturele en sociale activiteiten lijken ideaal in een ruïne midden in de stad Oostende.

In januari 2016 beslist het stadsbestuur echter om de Open Oproep stop te zetten en het zwembad te slopen en te vervangen door een stadspark. De mededeling van de annulering van de Open Oproep toont de moeilijke en delicate discussie over de toekomst van het zwembad:

De opdracht bleek bijzonder complex. Geen van de ingediende voorstellen slaagde erin om zowel de bestaande erfgoedwaarde te bestendigen als te voldoen aan de bouwfysische en sporttechnische vereisten en de eisen op het vlak van exploitatie en beheer. De mogelijkheid van een grondige renovatie en uitbreiding van het zwembad op de site werd door geen van de kandidaten overtuigend aangetoond. Tijdens het verdere verloop van het traject is evenwel bij de opdrachtgever de overtuiging gegroeid dat de renovatie en het openhouden van het bestaande zwembad, zowel om financiële als om technische redenen, moeilijk of niet haalbaar zijn. (Team Vlaams Bouwmeester, 2016).

**Afb. 33 Stedelijk zwembad
Oostende in gebruik, ca.
1980**

**Afb. 34 Ontwerpvoorstel
BEL-architecten**

5.3.5 Reflectie

De insteek van de *“gecontroleerde ruïne”* besproken in deel 5.1 en een gebouw als *“transparante structuur”* besproken in deel 5.2, waren de aanleiding om projecten te onderzoeken die volgens deze insteken zijn gerealiseerd. Deze besluitende paragraaf biedt een overzicht van de belangrijkste elementen uit de voorbeeldprojecten die zullen worden meegenomen in hoofdstuk 6 voor het formuleren van de toekomstvisie van de case study.

Alle voorgaande voorbeeldprojecten nemen een prominente plaats in als ontmoetingsplaats in de omgeving. De intelligente ruïne, die we in alle projecten terugzien als het terugbrengen van een gebouw naar zijn casco, ondersteunt het gegeven van een ontmoetingsplaats doordat de transparante structuur toelaat mensen te laten samenkomen. De structuur als ruïne kan nagenoeg alle sociale en culturele evenementen dragen, alsook mensen met een verschillende achtergrond met elkaar doen kennismaken. PC Caritas, de Sint-Amelbergakerk en het stedelijk zwembad van Oostende vormen buitenruimtes in een landschappelijke omkadering die ten dienste staan van het publiek, terwijl Kunsthaus Tacheles dit in een stedelijke omgeving doet. Bij PC Caritas zien we dat het gebouw in dienst staat van de psychiatrische patiënten en het personeel, waar ze de geënceneerde ruïne gebruiken als toevluchtsoord. In deze specifieke context nodigt de ruïne uit tot contemplatie over het leven van de patiënt. De vrije identiteit van het gebouw laat bepaalde grenzen vervagen in de relatie tussen patiënt, personeel en familie, wat doet bijdragen tot de mentale revalidatie van de patiënt. In alle voorbeeldprojecten hebben mensen de vrijheid in het gebruiken van de gestripte gebouwen, hetgeen ervoor zorgt dat ze het gebouw als ruïne intenser ervaren. Als gebruiker staan ze op die manier dicht bij de transparante structuur, in plaats van een vastomlijnd programma te volgen.

Kunsthuis Tacheles en PC Caritas accepteren het verval in het gebouw, terwijl nieuw verval en patina gecontroleerd worden toegelaten. Het verval wordt op die manier als een intrinsiek kenmerk van het gebouw gezien dat een bepaalde schoonheid met zich meedraagt. Echter moeten we wel erkennen dat er beperkingen zijn aan het toelaten van verval of verwerking: het verval moet tot op een bepaald niveau worden geaccepteerd om de gebruiksmogelijkheden niet in het gedrang te laten komen.

De voorbeeldprojecten laten het idee van de gecontroleerde ruïne zien als een interessante insteek voor een gebouw dat in een verregaande staat van verval is, waar restauratie financieel niet aantrekkelijk zou zijn maar sloop echter zou betekenen dat er belangrijk erfgoed zou verdwijnen. Bepaalde erfgoedwaarden kunnen verdwijnen door het toelaten van verval of het strippen van een gebouw tot zijn intelligente ruïne. Het kan echter ook nieuwe waarden toevoegen aan het erfgoed door het accepteren van het erfgoed als ruïne, die een nieuwe betekenis krijgt in de omgeving en voor het publiek. Het concept van een gebouw als transparante structuur en gecontroleerde ruïne vormen samen het centrale idee in de contextvisie van mijn masterproject voor de regeneratie van het openluchtwembad van Hofstade.

6.

Case study:

openluchtwembad

van Hofstade

6.1 Algemene beschrijving

Het zwembadcomplex is gelegen in de gemeente Zemst (Vlaams-Brabant), meer specifiek in de deelgemeente Hofstade. Het openluchtwembad werd in de jaren dertig van de vorige eeuw gerealiseerd volgens de ontwerpplannen van modernistische aanhangers Victor Bourgeois (1897-1962), Charles Van Neuten (1899-1989) en Paul Onclinx (1917-1980). Vandaag de dag is het gehele recreatiedomein eigendom van BLOSO, waar het zwembad als ruïne in het zuidelijke deel is gelegen (Deneef et al., 2008). Doorheen de scriptie heb ik al getracht een goed beeld te vormen van de site, zowel historisch als hedendaags. Algemeen worden de belangrijkste kenmerken nog eens samengevat die belangrijk zijn en zouden moeten meegenomen worden in de nieuwe toekomstvisie.

Meer info over het werk van de architecten toont de relevantie van hen binnen de modernistische stroming. Bourgeois was een architect-stedenbouwkundige die een cruciale rol speelde in de CIAM-bijeenkomsten en het modernisme van het interbellum. Hij leek een belangrijke modernist te worden, maar door zijn steeds soberdere en terughoudendere ontwerpen bleef er van de wereldverbeteraar niks meer over (T'Jonck, 2021). De architect Charles Van Neuten maakte in de jaren dertig van de twintigste eeuw naam in Brusselse internationale kringen van modernistische architecten en stedenbouwkundigen. Net zoals Bourgeois was hij lid van de CIAM. Hij werkte ook jarenlang in atelierversband met Bourgeois (Vlaamse Overheid - Agentschap Onroerend Erfgoed, 2019). De architect Paul Onclinx is minder bekend in Vlaanderen doordat hij voornamelijk in Brazilië actief was bij de bouw van de nieuwe hoofdstad Brasilia (Storms, 2016).

Het zwembadcomplex van Hofstade kent verschillende waarden die hebben bijgedragen tot de benoeming en bescherming als monument in 2001. De site bestaat uit vier gebouwen en natuurlijk de zwembadkuip. Aan de basis lag het conceptplan van de modernistische architect Victor Bourgeois, dat is ontworpen volgens de idealen van de CIAM. Het complex is een van de weinige voorbeelden van een modernistisch openluchtzwembad in België. Als onderdeel van de opkomende lichaamscultuur in het interbellum werd het zwembad gebouwd om een gezonde en actieve levensstijl te promoten in een sociale omgeving. In de omgeving is het complex dan ook onderdeel van het collectief geheugen. De integratie in het landschap van de zwembadkuip en de verschillende gebouwen daarrond zorgt ervoor dat het geheel belangrijker is dan de verschillende gebouwen apart. De gebouwen zijn gebouwd volgens de principes van de moderne architectuur met experimentele materialen en technieken, waar we eveneens ook de pakketbootstijl en de functionele architectuur in herkennen. De hoefijzervorm van het cafetariagebouw is een kenmerkende vorm die vaker werd toegepast door modernistische architecten. De nieuwe fauna en flora rond het zwembad is een belangrijk gevolg van het zwembad in de recente staat als ruïne. Dit romantische beeld en de nabijheid van water en vegetatie spreekt mensen aan om de site te verkennen. Het is een idyllische plek geworden (Roels et al., 2013).

Afb. 35 Openluchtzwembad van Hofstade enkele jaren geleden

6.2 Historiek

De geschiedenis van het domein is uiterst belangrijk om de identiteit van de plek te begrijpen. Al vroeg in het ontwerpproces van mijn masterproject heb ik dan ook uitgebreid onderzoek hiernaar gedaan, waaruit enkele ontwerpbeslissingen uit voort zijn gekomen.

1902

In het begin van de vorige eeuw werden putten in Hofstade gegraven om zand te winnen voor een verhoogde spoorweglijn te kunnen aanleggen die een snellere verbinding moest maken tussen Brussel en Antwerpen.

1914

De Tweede Wereldoorlog breekt uit waardoor de zandwinning tijdelijk stopt. Als gevolg van het stilleggen van de waterpompen lopen de putten vol met grondwater.

1921

De met water volgelopen putten trekken veel mensen uit de omgeving aan. Ondanks verbodsborden en ongevallen groeit het domein rond de meren spontaan uit als een populair recreatieoord voor baders, roeiers en wandelaars. Cafés en restaurants worden rond de meren opgericht, maar reddingsdiensten en accommodaties voor het zwemmen komen er niet. In de volksmond werd het domein dan ook "*plages des pauvres*" genoemd, letterlijk "*stranden van de armen*", omdat enkel de minder kapitaalkrachtigen er gingen baden. De populariteit van het domein kan toegeschreven worden aan de goede geografische ligging (tussen Brussel, Leuven en Mechelen) en de toenemende belangstelling voor het openluchtlevens.

1927

De stad Mechelen wil de twee grote meren als drinkwaterreservoirs benutten en dient hiervoor een aanvraag in. De grote meren worden met prikkeldraad afgespannen en met een ringgracht omgeven om baders te weren. Dit werd door milieu hygiënische redenen gedaan. Hier komt onmiddellijk kritiek en men verzet zich tegen deze beslissing.

(Deneefs et al., 2008)

Grondplan domein Hofstade, 1914 - 1927

Grondplan domein Hofstade, 1927 - 1931

1931

Er wordt beslist om een terrein van elf hectare af te bakenen rond het kleine meer ten zuiden van de twee grote meren. De firma Gelders Gebroeders & De Gendt ontwerpen een heus attractiepark rond het kleine meer. In het ontwerp worden horecazaken, campings, een windmolen en zelfs een toeristentrein voorzien.

1933

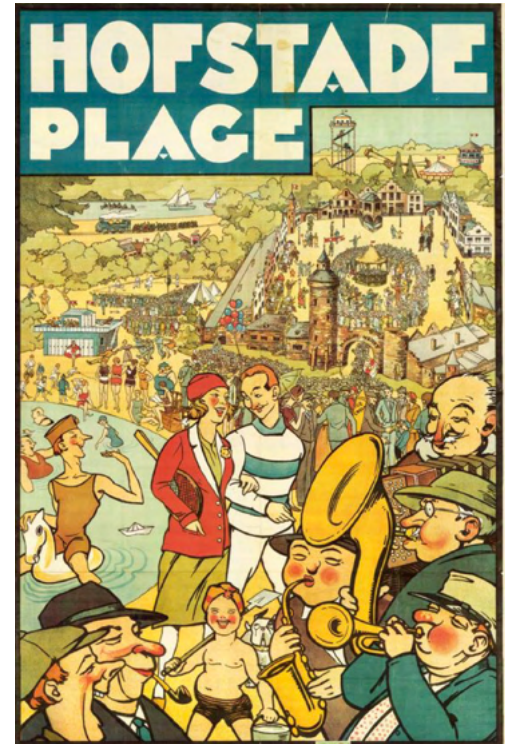
Het attractiepark wordt officieel geopend door koning Albert I en prins Leopold. Men doopte het domein als *Hofstade-Plage*.

1937

Gelders Gebroeders & De Gendt moet stoppen met de uitbating van het domein als gevolg van het stopzetten van hun concessie door de Belgische staat. Alles wat gebouwd werd in de periode tussen 1931 en 1937 werd afgebroken. Samen met CIAM zette de Belgische Staat een modernistisch recreatieproject. Men geloofde sterk in de kracht van een gezonde omgeving en in de kracht van het buitenleven: Hofstade moest dan ook als een socialistisch model voor collectieve recreatie zijn.

1939

Victor Bourgeois ontwerpt een stedenbouwkundig concept voor het domein in Hofstade waar zowel functionele als esthetische eisen het plan bepalen: *“een groot architectonisch en stedenbouwkundig complex dat, door zijn ordelijke schilderachtigheid, het werk van de lichamelijke opvoeding zal aanvullen met een les in intellectueel evenwicht”*. Het plan wordt deels uitgevoerd, waaronder het olympisch openluchtzwembad met bijhorende gebouwen naar ontwerp van Charles Van Nueten. Het groots opgevatte sportstadion ernaast zal nooit worden uitgevoerd door een gebrek aan financiële middelen en de naderende wereldoorlog.

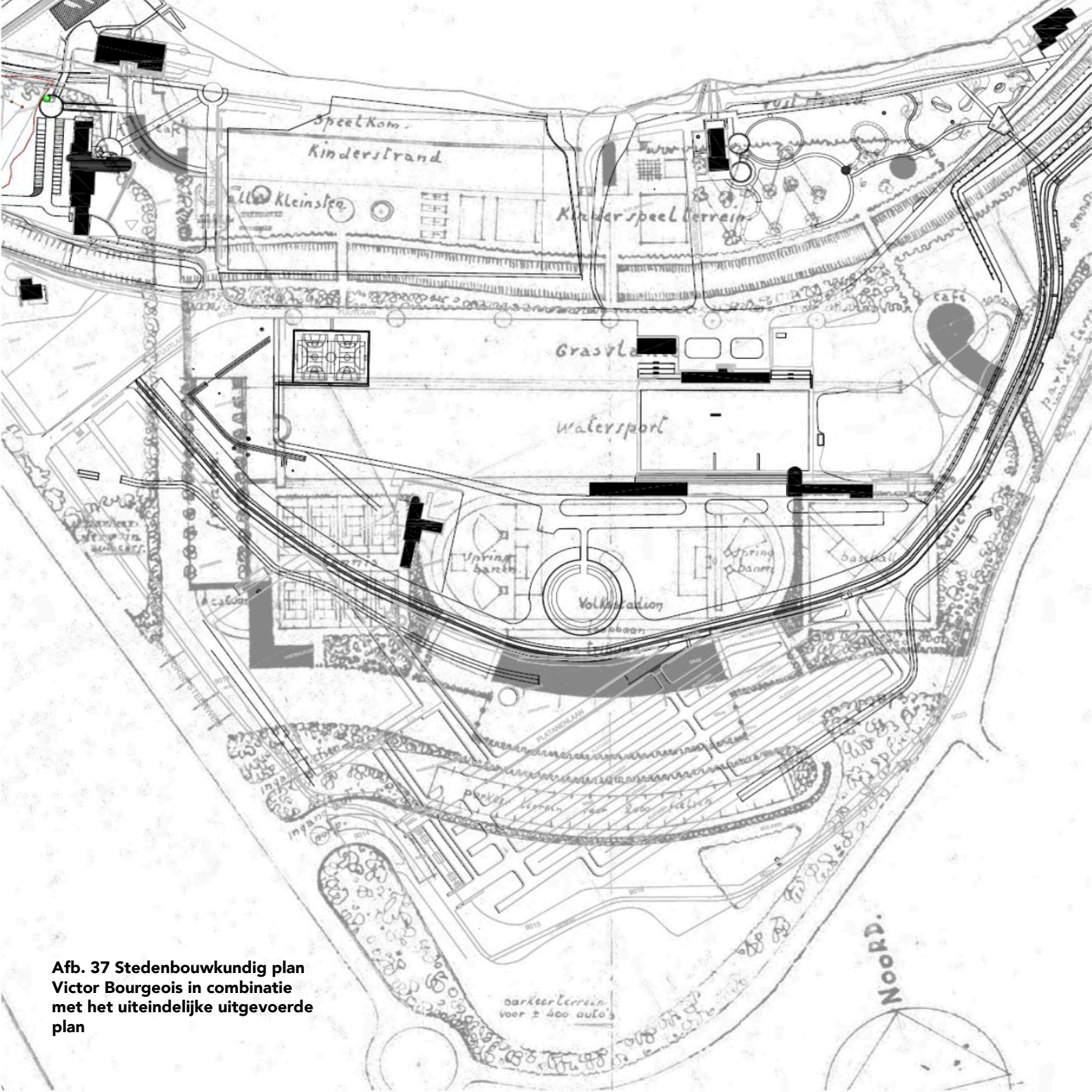

Afb. 36 Affiche Hofstade-Plage

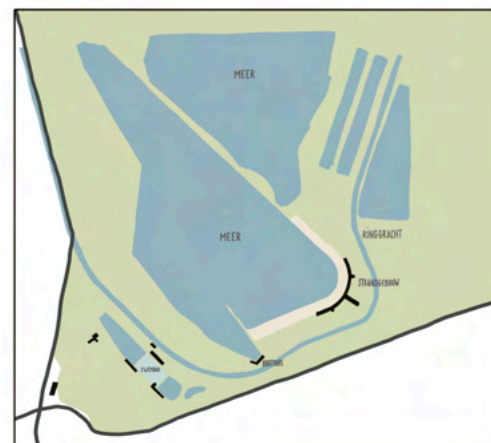
Grondplan domein Hofstade, 1939 - 1955

(Deneefs et al., 2008)

Afb. 37 Stedenbouwkundig plan Victor Bourgeois in combinatie met het uiteindelijke uitgevoerde plan

- 1940** Tijdens de Tweede Wereldoorlog dient het domein als oefen- en schietveld voor het Duitse kamp dat in Mechelen gelegerd was.
- 1947** Het domein wordt opgeknapt en voor de tweede maal officieel geopend.
- 1955** Er worden nieuwe accommodaties voorzien, waaronder een waterzuiveringsstation naast het openluchtzwembad als gevolg van de polio-epidemie in 1954.
- 1978** Het zwembad voldoet niet meer aan strenge hygiënische normen en wordt gesloten. Sindsdien staan de gebouwen leeg en in verval.
- 2001** Enkele gebouwen op het domein worden beschermd als monument: het strandhuis (1939), het boothuis (1939), de hoofdentree (1946) en natuurlijk het zwembad (1939).

Grondplan domein Hofstade, 1955 - 1990

6.3 Pogingen tot revitalisatie

Een twintigtal jaar nadat het zwembad sloot werd voor de eerste keer een nieuw toekomstplan opgemaakt. Het ontwerp bureau Stramien stond in voor een nieuw structuurplan met als doel het verloederde deel van het domein weer te verenigen met het natuurlijk landschap. Stramien stelde een herstructurering van het domein voor, waarbij de bestaande gebouwen van het zwembadcomplex gerenoveerd zouden worden. Er werd echter geen nieuwe functie beschreven voor het zwembad (Roels et al., 2013).

De Vlaams Bouwmeester schreef een Open Oproep uit om het structuurplan uit te voeren. De eerste keer werd de Open Oproep al snel geannuleerd. De tweede Open Oproep heeft wél een laureaat als resultaat: Atelier De Bondt. Het openluchtzwembad zou gebruikt worden als oefenterrein voor watersporten door het realiseren van een 300 meter lange wildwaterrivier. Het linkse gedeelte van het meer moest hiervoor gedempt worden (Team Vlaams Bouwmeester, 2001). De afgelopen twee decennia zijn er nog enkele nieuwe masterplannen ontworpen. Telkens werd het openluchtzwembad behouden, waarbij een volledige restauratie werd voorzien. Er lijkt haast geen andere optie te zijn voor de ontwerp bureaus.

Het feit dat een beschermd monument toch verder kan vervallen is merkwaardig te noemen. Ondanks pogingen tot restauratie de afgelopen twee decennia kan ik vaststellen dat er geen onderhoud werd uitgevoerd om verder verval tegen te gaan. Er is geen duidelijke verklaring voor deze aanpak om het verder te laten vervallen. Aan de hand van verschillende krantenartikelen en mededelingen van de Vlaams bouwmeester zou ik kunnen concluderen dat de aanpak een gevolg is van meningsverschillen over de waarde en de nieuwe toekomstige functie van het zwembadcomplex. Ook het gebrek aan kennis in de omgang van een vervallen modernistisch gebouw, doordat de natuur er zijn sporen achterliet, speelt mee.

**Afb. 38 Huidige situatie
openluchtwembad van Hofstade**

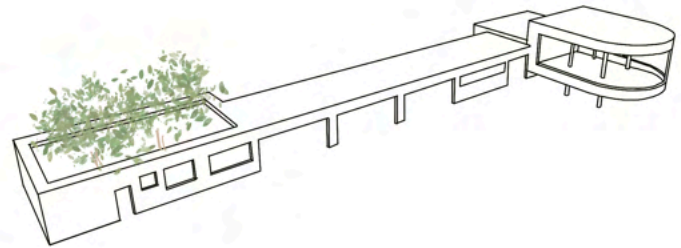
6.4 Toekomstvisie

Zoals in de inleiding werd verteld fungeert de site rond het openluchtwembad van Hofstade als de locatie van mijn masterproject. Aan de hand van het onderzoek in deze scriptie en de feedback van prof. Arch. Guy Cleuren en arch. Jo Janssen tijdens de begeleidingsmomenten in de ontwerpstudio Plaperi formuleerde ik de contextvisie van mijn masterproject. Het openluchtwembad met zijn gebouwen is een belangrijk onderdeel hiervan.

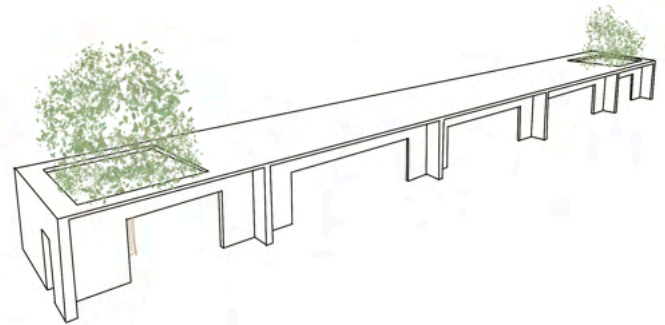
Het zwembad van Hofstade werd in 1939 gerealiseerd door middel van betonnen wanden te construeren in het kleine meer van twee hectare groot. Hierdoor werd het meer gesplitst in drie delen en kende het zwembad zijn unieke inbedding in het landschap. Door een half uitgevoerd masterplan ruim 20 jaar geleden werd het linker gedeelte van het meer gedempt. Hierdoor is er echter een verstoring ontstaan van de logische inplanting van het zwembad en het gebouwenensemble. Er is een gevoel van leegte ontstaan aan één kant van het zwembad. Het zwembad met zijn gebouwen als ruïne ligt centraal. De rechterkant van het meer is een pittoreske vijver met veel wild groen. Deze drie karakters in het landschap hebben me geïnspireerd tot een driedelig concept voor de contextvisie.

Het rechtergedeelte van het meer blijft behouden zonder nieuwe interventies. Het blijft een natuurlijk element in het landschap. Het centrale deel blijft zijn identiteit als ruïne houden. De artificiële interventie van het zwembad blijft behouden als vijver met de rijke fauna en flora die het de voorbije decennia heeft gewonnen. Het zwembadcomplex kent vier gebouwen. Het cafetariagebouw met zijn zwevende gedeelte heeft de meeste waarde. Het waterzuiveringsstation en het kleedkamergebouw versterken het gevoel van een ensemble rond het zwembad. De betonnen luifel met bar, het vierde gebouw, ligt een paar meter verder van het zwembad en is naar mijn aanvoelen van weinig waarde. Ik besluit dus om dit te slopen. De overige gebouwen tracht ik te behouden als ruïne naar de concepten besproken in deel 5.

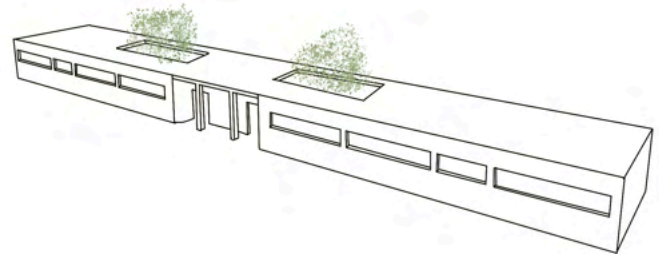
Naar het idee van de intelligente ruïne stel ik voor om de gebouwen terug te brengen tot hun essentie: de betonnen gebouwstructuur. De ruïnes zullen zo verder kunnen leven als ruïne. Raamopeningen blijven open, ook het dak zal op bepaalde plaatsen geopend worden om nieuwe bomen te laten groeien binnen de open structuren. De wilde natuur die ontstaan is sinds de sluiting van het zwembad heeft me in eerste instantie doen kiezen voor die locatie voor mijn masterproject. Het is voor mij dan ook zeer belangrijk deze natuur te behouden, ook omdat de invloed van de natuur op een gebouw een essentieel kenmerk is van een ruïne. We zagen in dit onderzoek echter dat er grenzen zijn aan het toelaten van patina en verwerking. De natuur op, rond en in de gebouwen moet daarom deels en zo minimaal mogelijk verwijderd worden om de gebruiksmogelijkheden niet in de weg te staan. Naar het voorbeeld van PC Caritas, de Sint-Amelbergakerk en het stedelijk zwembad van Oostende, kunnen de nieuwe transparante structuren rond het zwembad gebruikt worden als buitenruimte, waar interieur en exterieur in mekaar overvloeien. Het openluchtzwembad van Hofstade als vroegere ontmoetingsplaats inspireert om de site als een nieuwe ontmoetingsplaats te laten verder leven.

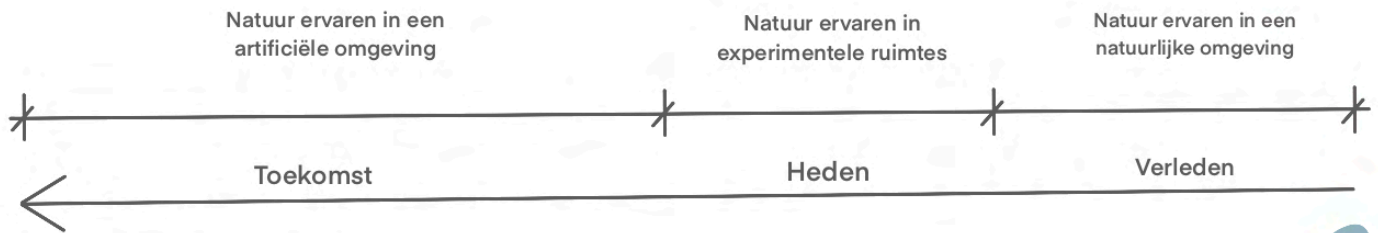
**Conceptschets transformatie
cafetariagebouw tot veilige ruïne**

**Conceptschets transformatie
waterzuiveringsstation tot veilige
ruïne**

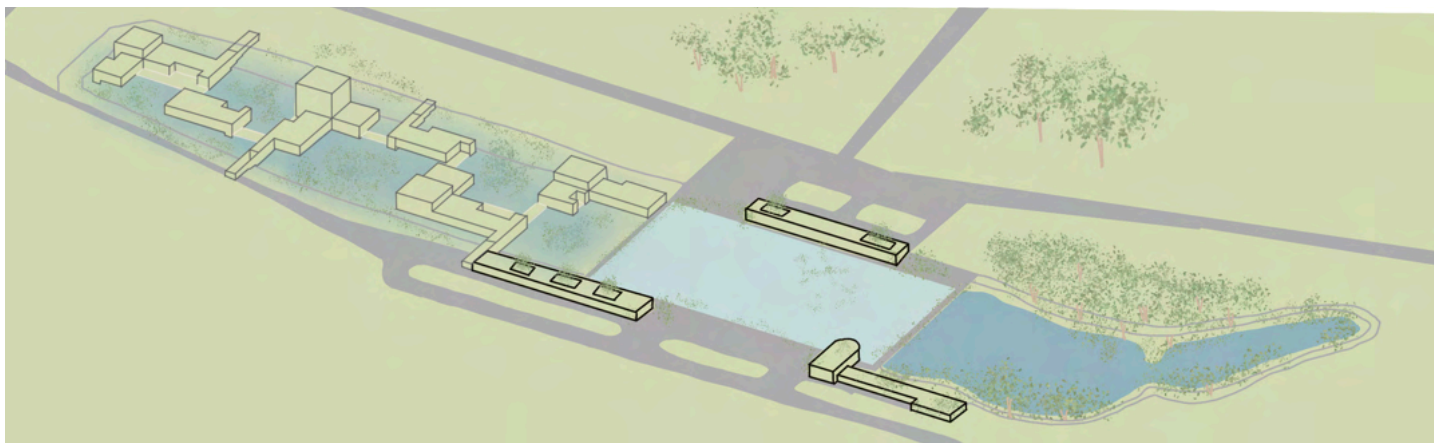

**Conceptschets transformatie
kleedkamergebouw tot veilige
ruïne**

Concepttekening masterproject

Perspectiefschets masterproject

Een ruïne als gecontroleerde en veilige ruïne ontwerpen kan alleen maar als de omgeving errond goed is ontwikkeld. Enerzijds moet er een contrast zijn met de ruïne en de omgeving, zodat de ruïne zijn status niet verliest en opgaat in een groter geheel. Anderzijds moeten de gebouwen als ruïne ook aantrekken om het als ontmoetingsplaats te gebruiken. Ik stel dan ook een nieuwe interventie voor in het derde deel van het meer. Dit deel, dat vandaag gedempt is, zal opnieuw uitgegraven worden als wachtbekken voor het overtollige water van het zwembad en de overstroming van de beek in de nabije omgeving. Door het terugbrengen van het derde deel van het meer krijgt het zwembad zijn centrale plek in de omgeving terug. Verschillende nieuwe paviljoenen in dit derde deel benadrukken de nieuwe artificiële natuur in het wachtbekken, waardoor je de natuur

in elk deel van het meer op een andere manier ervaart. Het meer vormt op die manier een tijdlijn, van het verleden naar de nieuwe toekomst. De essentiële vormen in ruïnes hebben me verder ook geïnspireerd in het concept van de gebouwstructuur van de nieuwe interventie: massieve wanden in het landschap vormen de ruggengraat van open, vrije ruimtes die zicht geven op het wachtbekken. De nieuwe paviljoenen vormen samen een burn-out centrum. Personen die kampen met een burn-out kunnen hier tijdelijk verblijven en aan hun herstel werken. De veilige ruïne van het zwembad kan dienen als toevluchtsoord voor de patiënten: ze kunnen er hun therapie sessie houden, met familie afspreken of nieuwe mensen leren kennen in de experimentele ruimtes die het zwembad met zijn gebouwen zijn geworden.

7.

Conclusie

In dit onderzoek is gezocht naar een antwoord op de centrale onderzoeksvraag: *“Hoe zouden we vandaag de dag als architect kunnen omgaan met modernistisch erfgoed in Vlaanderen wanneer het zijn functie heeft verloren, het tekenen van verval vertoont en/ of het bedreigd wordt met sloop?”* Er werd één bepaalde case study gebruikt om het onderzoek te vernauwen: *“Op welke manier kunnen we het openluchtzwembad van Hofstade een tweede leven geven zodat het zwembad met zijn gebouwen opnieuw een sociaal en cultureel betekenisvolle site wordt?”*

Mijn zoektocht in het beantwoorden van deze vragen begon als eerste bij het onderzoek naar de erfgoedzorg van modernistisch erfgoed in Vlaanderen. Aan de hand van een kritische blik kon ik concluderen dat het jonge erfgoed niet voldoende gewaardeerd wordt en dat zich dit uit in de manier van omgaan met het erfgoed. Enerzijds hebben verschillende modernistische sites een gebrek aan aandacht en onderhoud, waardoor ze al een tijdje in verval staan. Anderzijds wordt er vaak ook niet actief gezocht naar herbestemmingsmogelijkheden. Door het experimentele karakter in de materialen en het bouwconcept kent het erfgoed vandaag de dag ook vele gebreken in de vorm van vochtproblemen, corrosie en specifieke en speciale vormen. Hierdoor blijkt het niet eenvoudig om dit erfgoed te herbestemmen én ook de authenticiteit in materialen te behouden. Dit leidde me naar de visie van de modernistische beweging zelf die tijdelijkheid in architectuur voor ogen hadden. Deze tijdelijkheid komt naar voren in ruïnes. Ruïnes kunnen we op een positieve manier benaderen, waardoor we leegstand en dreigend verval niet altijd als falen moeten zien, maar ook als opportuniteit.

Waar we in de verschillende lagen van een gebouw, geformuleerd door Stewart Brand en bOb Van Reeth, in geen enkele laag het programma of de functie tegenkomen, zien we dit ook in eerste instantie niet terug bij ruïnes. De ruïne en de intelligente ruïne zijn beiden een architecturaal concept waarbij het programmaloze structuren zijn. De intelligente ruïne is een gevolg van ruïnatie: de gebouwstructuur blijft het langst staan bij het ontstaan van een ruïne. Door het loslaten van een vastomlijnde functie in een gebouw en het aanvaarden van ruïneuze kenmerken kunnen alternatieve visies geformuleerd worden in de omgang van modernistisch erfgoed in verval. Het concept van de *“gecontroleerde ruïne”* is één mogelijke invalshoek om de onderzoeksvragen te benaderen. Het vervalproces in een gebouw kan hierdoor enerzijds verder gaan en anderzijds vertragen. De *“dood”* van een gebouw wordt een deel van zijn leven. Dit concept geeft dan ook een vernieuwende en interessante strategie voor het behoud van modernistisch erfgoed als het al in verre staat van verval is of dreigt gesloopt te worden. Het vormt een compromis tussen sloop en volledige restauratie (Moors, 2016). Modernistisch erfgoed als ruïne kan een interessant geheel zijn, waarbij er een contrast ontstaat tussen het strenge karakter van het modernisme en het lieflijke en romantische karakter die de natuur toevoegt aan het gebouw in ruïneuze staat.

Het openluchtwembad van Hofstade krijgt een tweede leven in de contextvisie van mijn masterproject waarbij de identiteit als ruïne behouden wordt. Een ruïne met zijn patina en het loslaten van het vastomlijnde programma in een gebouw contrasteren sterk met de modernistische principes, waar de gebouwen oorspronkelijk naar ontworpen zijn. Toch kan het openluchtwembad van Hofstade met zijn gebouwen als ruïne een meerwaarde bieden aan het domein: als een transparante structuur kunnen deze modernistisch gebouwen met oorspronkelijk een sociale en culturele functie net zoals vroeger een prominente plek nemen als ontmoetingsplaats.

De benaderingen in deze scriptie wijken sterk af van de conventionele aanpak van erfgoed. Een doel van deze scriptie was dan ook om met een kritische blik te kijken naar de erfgoedzorg van modernistisch erfgoed vandaag de dag, om zo een bepaalde architectuurkritiek te kunnen vormen. Deze thesis laat zien dat ons modernistisch erfgoed wel degelijk van waarde is en het door alternatieve visies een tweede leven kan krijgen.

8.

Masterproject:

Tussen Wanden en Water

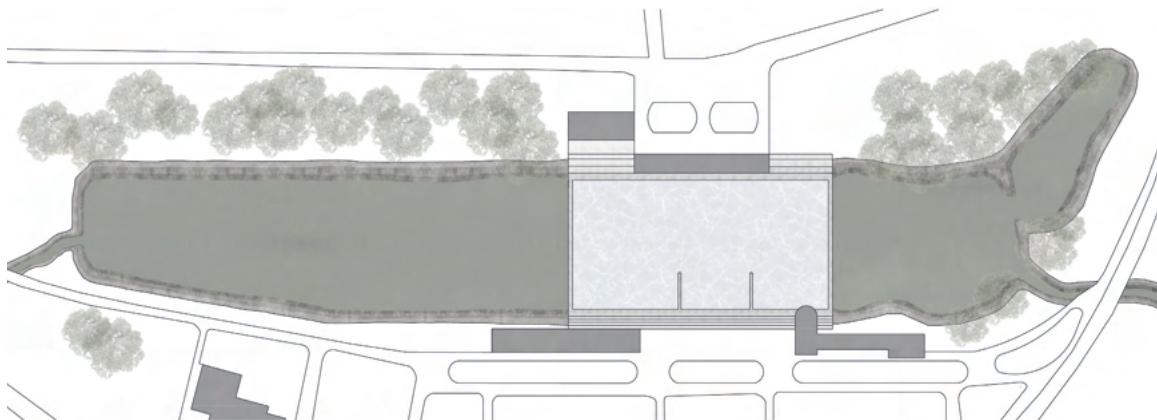
8.1 Beschrijving

De case study in deze scriptie is, zoals eerder aangegeven, ook de locatie van mijn eindproject. De contextvisie van mijn masterproject werd in deel 6 al conceptueel voorgesteld. In dit laatste hoofdstuk zal ik hier verder op ingaan en het complete eindproject voorstellen.

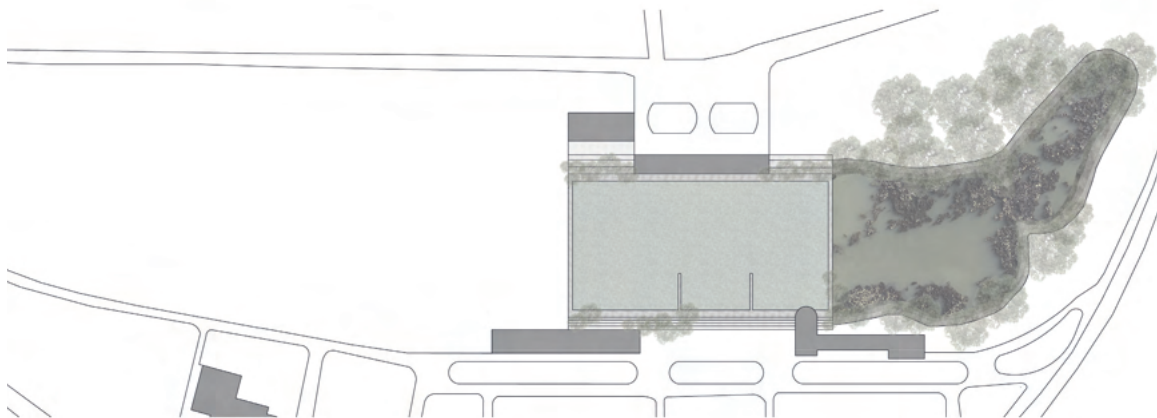
Mijn project *Tussen Wanden en Water* focust op het revitaliseren van het modernistisch openluchtwembad van Hofstade en de omgeving eromheen. De site van het openluchtwembad blijft als ruïne behouden, zoals uitvoerig onderzocht en besproken in deze scriptie. Een wachtbekken wordt gerealiseerd binnen de contouren van het momenteel gedempte deel van het oorspronkelijke meer. De beek, die oorspronkelijk door het meer liep maar in het begin van deze eeuw werd verlegd, wordt ook hersteld. Het water krijgt op die manier meer ruimte in het landschap. Het waterniveau in de drie delen van het meer wordt geregeld door stuwen die gerealiseerd worden in de betonnen wanden van de zwembadkuip. De nu functieloze wanden van de kuip worden op die manier weer op een betekenisvolle manier voor de omgeving ingezet.

Een nieuwe gebouwstructuur werd ontworpen over het nieuwe wachtbekken en deelt dit deel van het meer op in verschillende buitenruimtes waar moerasplanten groeien. Het concept van de nieuwe gebouwstructuur start vanuit het idee om de artificiële insnijding van de betonnen wanden van het openluchtwembad verder te zetten als massieve en gesloten wanden/ruimtes. Deze massieve wanden in het landschap creëren ruimte voor open en vrij in te delen ruimtes. Dit concept van open en gesloten speelt in op het creëren van optimale zichten op het moerasachtige wachtbekken dat met de seizoenen mee verandert. Secundaire functies (zoals circulatie, sanitair en berging) die een weids zicht op de omgevende natuur zouden kunnen belemmeren worden immers in de massieve ruimtes ondergebracht. De leefruimtes bevinden zich logischerwijs in de open ruimtes. Louis Kahns concept van de *dienende en bediende ruimtes* zien we dus terugkomen in de gebouwstructuur, waar de massieve ruimtes als ruggengraat (dienende ruimtes) fungeren voor de open ruimtes (bediende ruimtes). Grote, houten vlonders verbinden de verschillende paviljoenen en zorgen voor open buitenruimtes boven het water.

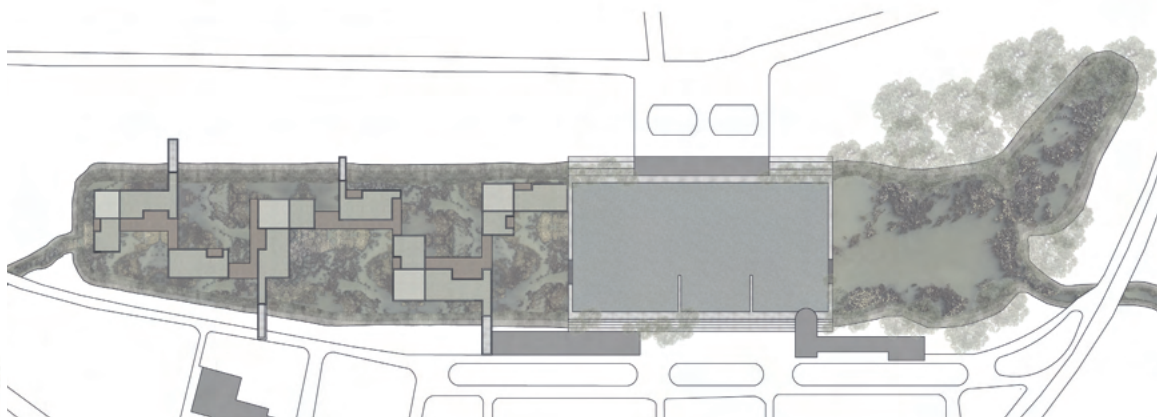
het verleden

het heden

de toekomst

Projectlocatie doorheen de tijd

Het concept van massiviteit en lichtheid is doorgetrokken in de gevel, waarbij de massieve ruimtes in beton met houtnerf zijn opgetrokken en de open ruimtes zoveel mogelijk uit glas bestaan. Deze glazen gevels aan de open ruimtes zorgen voor weidse zichten op de omringende natuur. Wanneer de ramen worden opengeschoven wordt de natuur een deel van het interieur en het interieur een deel van de omgeving. Op die manier vervaagt de grens tussen binnen en buiten. De schuifbare houten panelen dienen niet enkel als zonwering, maar geven ook privacy aan de bewoners indien gewenst.

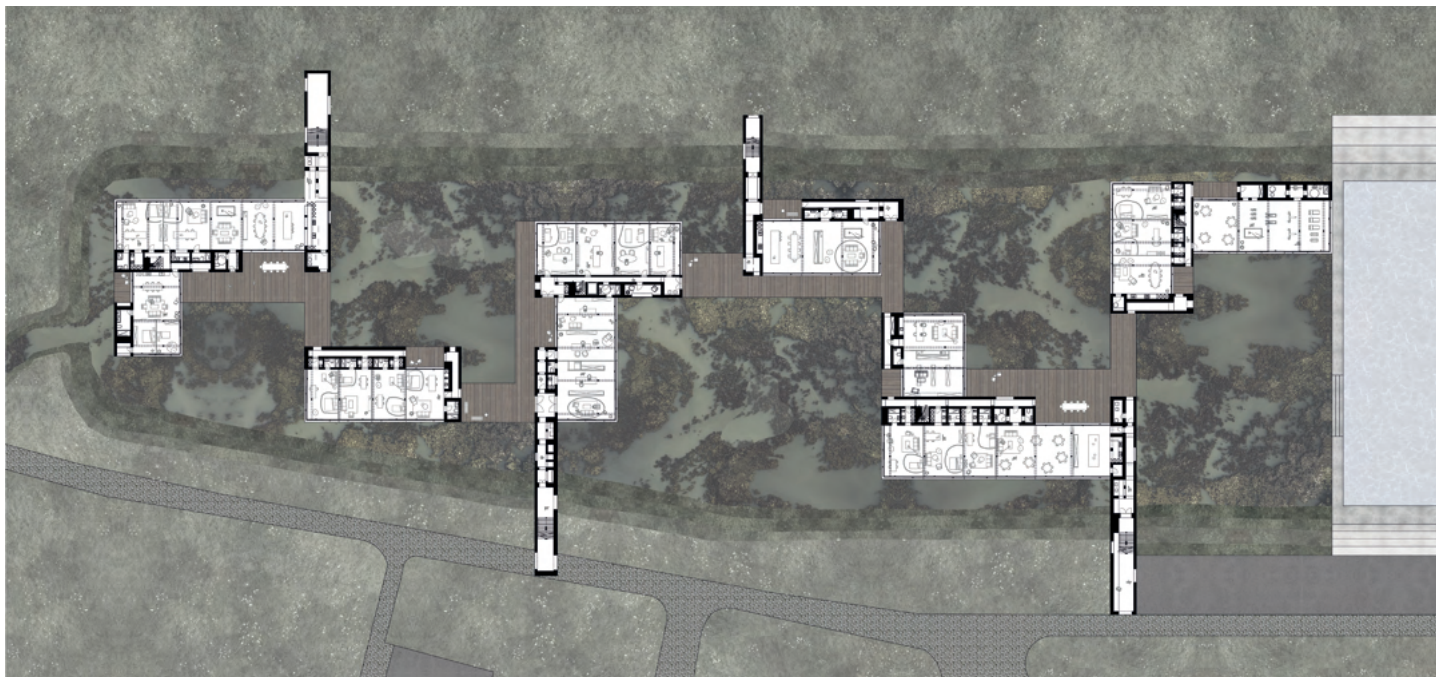
Uiteindelijk bestaat de gebouwstructuur uit drie niveaus: massieve ruimtes, vrije ruimtes en vlonders. Ieder niveau is op een andere manier gerealiseerd (in situ of prefab) en kent andere eigenschappen (licht of massief, demonteerbaar of niet-demonteerbaar, ...). Met de routing afwisselend door de massieve ruimtes en op de vlonders ervaar je het concept van massiviteit en lichtheid doorheen heel de gebouwstructuur. De ruïne van het kleedkamergebouw sluit aan op één van de massieve wanden, waardoor de rechthoekige routing van de nieuwe gebouwstructuur naadloos overvloeit naar de vrije route in en rond de ruïne.

Enkel de massieve wanden zijn ingebed in het landschap, terwijl de open ruimtes op palen lijken te zweven over het water. Planten, dieren en water kunnen onder de open ruimtes leven en groeien. Verschillende kleine openingen in het beton van de massieve wanden geven plaats aan neststenen en insectenhotels die zelfs op kleine schaal de lokale biodiversiteit gaan stimuleren.

Wanneer de gebouwstructuur leeg komt te staan kunnen de vlonders en open ruimtes volledig gedemonteerd worden. De massieve ruimtes zullen als wanden in het landschap overblijven. De natuur zal de restanten van de gebouwstructuur uiteindelijk terugnemen waarbij de massieve ruimtes beschutte broedplekken kunnen worden voor dieren.

8.2 Uitwerking

Langsdoorsnede

Grondplan gelijkvloers

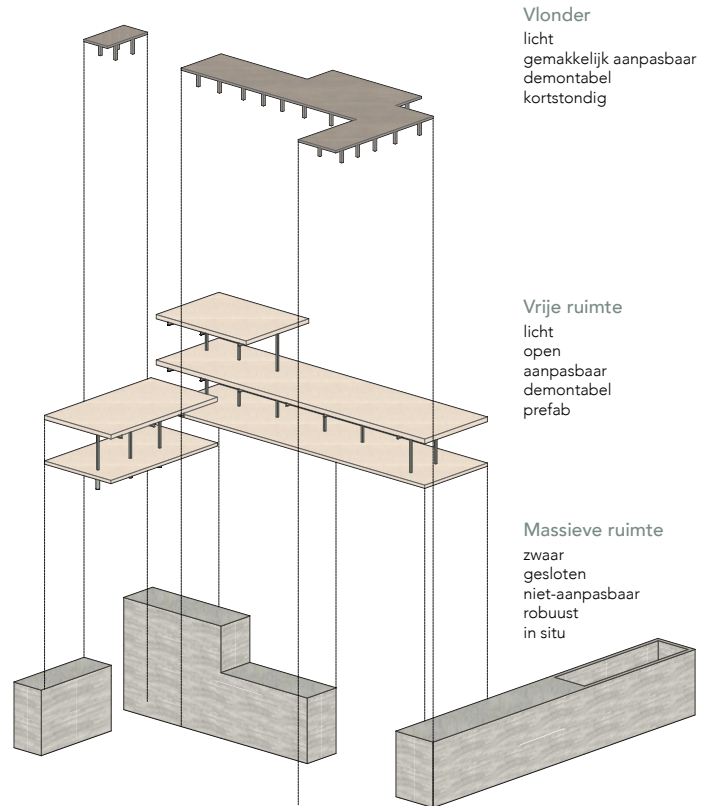

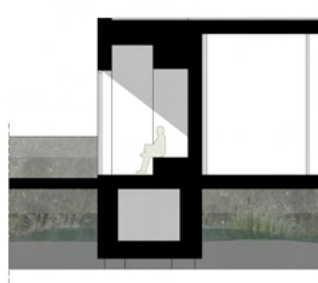
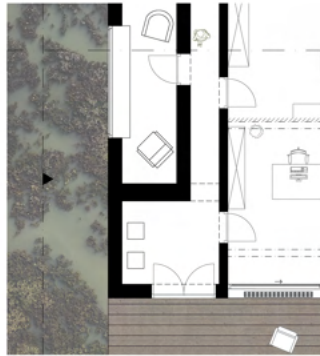
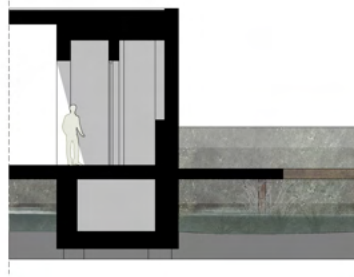
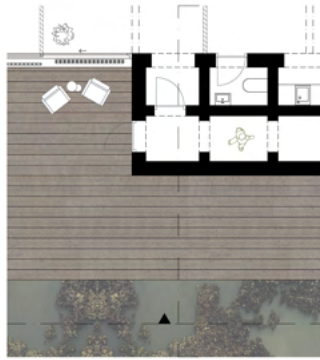
Dwarsdoorsnedes

Gevelfragment

Niveaus in draagstructuur

Gebouwstructuur
in detail

Maquette

Maquette

8.3 Relatie project en scriptie

Het onderzoek verricht in de scriptie ondersteunt in de eerste plaats de contextvisie van het masterproject. Verder hebben verschillende elementen in de scriptie zeker geholpen om mijn project beter uit te werken.

Door in de scriptie niet alleen de facetten van een ruïne te onderzoeken maar ook het concept van de intelligente ruïne, kreeg ik meer inzicht in het ontwerpen van een functieneutrale gebouwstructuur, hetgeen de opdracht was binnen de ontwerpstudio Plaperi. Het modernisme was het centrale thema in de scriptie, waardoor ik ook binnen de principes van het modernisme inspiratie vond voor het concept van de nieuwe essentiële vormen van de gebouwstructuur. Het gebruik van wanden door Mies van der Rohe inspireerde me om het principe van wanden toe te passen in mijn ontwerp, doch op een andere manier. De open, vrije ruimtes zijn gebaseerd op Maison Dom-ino van Le Corbusier, waarbij enkel kolommen de bovenverdiepingen dragen en er geen vaste indeling aanwezig is.

Het programma, een burn-out centrum, is een hedendaagse vertaling van het sanatorium. De natuur is hierbij een hulpmiddel voor het herstel van de mensen, alsook de vele lichtinval en de mogelijkheid om de ramen volledig open te zetten. Verschillende modernistische principes schuilen dus in de nieuw ontworpen gebouwstructuur.

Naar het inspirerende voorbeeld van PC Caritas, besproken in de scriptie, kan de ruïne van het openluchtzwembad fungeren als therapie- of bezinningsruimte voor het burn-out centrum. De bestaande structuur en nieuwe structuur vormen op die manier voor mekaar een meerwaarde: de ruïne van het openluchtzwembad vormt een inspirerende en alternatief toevluchtsoord voor patiënten, terwijl de nieuwe structuur de ruïne activeert als publiek toegankelijke buitenruimte. De bevindingen in de scriptie voegen dus een meerwaarde aan het complete masterproject.

8.4 Relatie project en thema ontwerpstudio

Vanuit de ontwerpstudio Plaperi werd gevraagd een gebouwstructuur te ontwerpen zonder een specifiek programma vast te leggen. De ontwerpmethodiek in de ontwerpstudio komt overeen met de ontwerpmethodiek die bOb Van Reeth hanteert, waarbij een intelligente ruïne het resultaat zou moeten zijn van deze methodiek te volgen. Door een gebouwstructuur te ontwerpen werd de focus doorheen het ontwerpproces van mijn masterproject voornamelijk gelegd op structuur, ruimte, routing, licht en organisatie. Aan de hand van deze ontwerponderdelen creëerde ik meer inzicht in de relatie tussen deze verschillende ontwerponderdelen die bij ieder ontwerp zouden moeten terugkomen en elkaar zouden moeten aanvullen. Hierdoor is mijn masterproject naar mijn gevoel conceptueel en architecturaal gezien het meest complete en gelaagde project van al mijn projecten de voorbije jaren. Deze ontwerpmethodiek gaf me een algemene leidraad in mijn ontwerpproces. Met het oog op de toekomst, waar circulariteit en flexibiliteit ongetwijfeld een grote rol zullen spelen, lijkt deze ontwerpmethodiek een essentiële tool in mijn ontwikkeling als ontwerper.

8.5 Evaluatie project en scriptie

In de scriptie werd een onderzoek verricht dat geleid werd door het ontwerpproces van mijn masterproject en deels ook vanuit eigen interesses en visies. Dit maakt de scriptie een persoonlijke zoektocht naar een nieuwe toekomst voor de site van het modernistisch openluchtwembad van Hofstade. Enerzijds was deze zoektocht zeer leerrijk, anderzijds is dit enkel één specifieke en persoonlijke invalshoek die tevens ingaat tegen de eerdere restauratiepogingen voor de site. Door het schrijven van de scriptie en het ontwerpen van mijn masterproject ben ik echter overtuigd dat restauratie of sloop niet de enige manieren zijn om om te gaan met erfgoed in verval. De alternatieve visie om het openluchtwembad met haar gebouwen als gecontroleerde en veilige ruïne te behouden is niet de meest voor de hand liggende optie binnen de

erfgoedpraktijk van Vlaanderen. Enkelen zullen dan ook even de wenkbrauwen fronsen bij deze visie, waarbij er ook de vraag kan gesteld worden of nieuwe gebouwen in de omgeving wel noodzakelijk zijn. Ik heb het afgelopen jaar echter meer dan ooit geleerd dat ik moet luisteren naar mijn eigen intuïtie en mening, waardoor ik de stap heb durven zetten om deze alternatieve visie mee te nemen in mijn masterproject. Daardoor vullen de nieuwe toekomstvisie van het openluchtwembad en de nieuwe bouwstructuur mekaar aan en vormen zo één geheel. Ik hoop dan ook dat ik na maanden doorzetten en hard werken een kwalitatief project heb ontwikkeld waarbij het modernistische pareltje dat we kunnen terugvinden in Hofstade opnieuw een waardevolle plek kan zijn voor de omgeving.

9.

Referentielijst

- Architectuurwijzer. (2016, 2 mei). *Op de bres voor ons modernistisch erfgoed*. Geraadpleegd op 28 december 2022, via <https://architectuurwijzer.be/op-de-bres-voor-ons-modernistisch-erfgoed/>
- Aureli, P.V. (2014). The Dom-ino Problem: Questioning the Architecture of Domestic Space. *Log*, 30, 153-168. <https://www.jstor.org/stable/43631744>
- Avelgem. (z.d.) *Ellen Harvey*. Geraadpleegd op 1 april 2023, via <https://www.avelgem.be/ellen-harvey>
- Boie, G. (2018). *Design Your Symptom: Expanding architecture in the context of mental health care*. kuleuven. Geraadpleegd op 8 maart, via https://www.academia.edu/40203084/Design_Your_Symptom_Expanding_architecture_in_the_context_of_mental_health_care
- Bose, S. (2008, mei). *What is Modernism? From the National Trust for Historic Preservation*. Preservation Magazine. Geraadpleegd op 3 april 2023, via <https://www.lottalivin.com/learn/national-trust/>
- Brand, S. (1995). *How Buildings Learn: What Happens After They're Built*. Van Haren Publishing.
- Croonenberghs, A. (Host). (2022, juli). Oud AC Hasselt: de sloop van erfgoed voor een cultuurhuis? (1) Podcastaflevering. *In de bres voor ons modernistisch erfgoed*. Architectura.
- Cairns, S., & Jacobs, J. M. (2014). *Buildings Must Die: A Perverse View of Architecture*. MIT Press.
- de Boer, T. (2008, 11 februari). *Revitalisering van modernistisch erfgoed*. Archined. Geraadpleegd op 26 februari 2023, via <https://www.archined.nl/2008/02/revitalisering-van-modernistisch-erfgoed/>
- De Caigny, S., Grafe, C., Hannema, K., & De Koster, H. (2017). Onvoltooid verleden. In *Vlaams Architectuurinstituut*. Geraadpleegd op 25 februari 2023, via https://www.vai.be/volumes/publications/vai-vlugschrift-onvoltooid-verleden_0.f1564042674.pdf
- De Maegd, C. (1999, mei). Rond ruïnes: omgaan met ruïnes getoetst aan de Tiense Begijnhofkerk. *Monumenten & Landschappen*, 18 (3), 2-64. Via <https://oar.onroenderfgoed.be/publicaties/MENL/183/MENL183-001.pdf>
- Deneef, R., Paesmans, G., Wijnant, J. (2008). Het BLOSO-domein in Hofstade, een uniek recreatieproject uit het interbellum. *Monumenten, landschappen & archeologie*, 27(1), 40-62. Via <https://oar.onroenderfgoed.be/publicaties/MENL/271/MENL271-001.pdf>
- DOCOMOMO. (z.d.). *About*. Geraadpleegd op 5 januari 2023, via <https://docomomo.be/about/>
- DOCOMOMO. (z.d.). *At risk*. Geraadpleegd op 5 januari 2023, via <https://docomomo.be/heritage-alerts/>

- Fixler, D. N. (2008). Is It Real and Does It Matter? Rethinking Authenticity and Preservation. *Journal of the Society of Architectural Historians*, 67(1), 11–13. <https://doi.org/10.1525/jsah.2008.67.1.11>
- Ginsberg, R. (2004). *The Aesthetics of Ruins*. Rodopi.
- Hill, J. (2014, 18 september). *Pèlerinage sur la Modernité*. World-Architects. Geraadpleegd op 16 maart 2023, via <https://www.world-architects.com/en/architecture-news/found/pelerinage-sur-la-modernite>
- Huyssen, A. (2006). Nostalgia for Ruins. *Grey Room*, 23, 6–21. <http://www.jstor.org/stable/20442718>
- Kansal, H. (2021, december). Form Follows Function: A Statement Taken too far. *International Journal for Research in Applied Science & Engineering Technology*, 9(12), 1283-1289. <https://doi.org/10.22214/ijraset.2021.39530>
- Macdonald, S. (2013). *Modern Matters: Breaking the Barriers to Conserving Modern Heritage*. The Getty Conservation Institute. Geraadpleegd op 26 februari 2023, via https://www.getty.edu/conservation/publications_resources/newsletters/28_1/modern_matters.html
- Meganck, L. (1998). Architectuur in het interbellum – Traditionalisme. *OKV*, 36(2), 8–14. <https://www.okv.be/artikel/architectuur-het-interbellum>
- Moors, M. (2016). *THE TIMES THEY ARE A-CHANGIN'*. [Masterscriptie]. Universiteit Hasselt. Geraadpleegd via https://www.scriptiebank.be/sites/default/files/thesis/2017-07/Moors%20Marie_AR_Scriptie2017_Times%20they%20are%20a-%20changin%27_4.pdf
- Moors, M. (2017). *GIVE THE LANDMARK A SECOND LIFE AS A RUIN FOR THE POPULATION?*, AAA: Academic Architecture Award 2017, 18–27.
- Minkjan, M. (2019, 18 februari). *Maybe Modern Ruins Are Just the Kind of Failure We Need - Failed Architecture*. Failed Architecture. Geraadpleegd op 5 april 2023, van <https://failedarchitecture.com/maybe-modern-ruins-are-just-the-kind-of-failure-we-need/>
- Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap. (2022, 9 november). *Erfgoed van de moderne tijd*. Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. <https://www.cultureelerfgoed.nl/onderwerpen/erfgoed-van-de-moderne-tijd>
- Mostafavi, M., & Leatherbarrow, D. (1993). *On Weathering: The Life of Buildings in Time*. MIT Press.
- Oechslin, W., & Wang, W. (1987). Les Cinq Points d'une Architecture Nouvelle. *Assemblage*, 4, 83–93. <https://doi.org/10.2307/3171037>
- Paesmans, G. (1999). *Teksten van Domein Hofstade: Meer met strand en initiële bebouwing*. Inventaris Onroerend Erfgoed. Geraadpleegd op 5 februari 2023, van <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/aanduidingsobjecten/199/teksten>

- Pennemans, S. (2022, 28 juni). *Trailer: In de bres voor ons modernistisch erfgoed*. architectura. Geraadpleegd op 5 februari 2023, via <https://www.architectura.be/nl/podcasts/trailer-in-de-bres-voor-ons-modernistisch-erfgoed/>
- Plevoets, B. & Van Cleempoel, K. (2019). *Adaptive Reuse of the Built Heritage: Concepts and Cases of an Emerging Discipline*. Routledge.
- Putseys, A. (2014). *De melkerij* [Masterscriptie]. Universiteit Hasselt. Geraadpleegd via <https://www.scriptiebank.be/scriptie/2014/hoe-kan-ik-de-melkerij-gebruiken-om-de-fiets-terug-ee-belangrijkere-plaats-te-geven>
- Riegl, A. (1903). The modern cult of monuments: Its character and its origin. *Oppositions*, 25, 21-51.
- Roels, D., Taseva, S., Vanoverberghe, D., & Villalba Montaner, C. (2013, 28 april). *Outdoor swimming pool - BLOSO domain*. Issuu. Geraadpleegd op 1 april 2023, via https://issuu.com/sanjataseva/docs/final_booklet.compressed
- Rossel, P. (2010, juli). Interview met architect bOb Van Reeth. *Het Teken*, 83(2). Geraadpleegd op 24 januari 2023, via <https://www.kuleuven.be/thomas/page/tijdschriften/viewarticle/61896/>
- Roth, M., Lyons, Claire L., Merewether, Charles, & Getty Center. (1997). *Irresistible decay : Ruins reclaimed*. Los Angeles, CA.
- Ruskin, J. (1849). *The seven lamps of architecture*. Londen: Smith, Elder & Co.
- Sandler, D. (2011). Counterpreservation: Decrepitude and memory in postunification Berlin. *Third Text*, 25(6), 687-697.
- Sandler, D. (2016). *Counterpreservation: Architectural Decay in Berlin Since 1989*. Cornell University Press.
- Scott, F. (2008). *On Altering Architecture*. Routledge.
- Simmel, G. (1911). The Ruin [Die Ruine]. In *Philosophische Kultur* (D. Kettler, Trans., Gereproduceerd met permissie van Else Simmel, M.D.1958, The Ohio State University Press. ed., pp. 125-133). Leipzig: Kröner, Aflred.
- Storms, M. (2016, 5 augustus). *Onclinx, Paul (1917 - 1980)*. Belgianclub. Geraadpleegd op 3 april 2023, van <http://www.belgianclub.com.br/nl/creator/onclinx-paul-1917-1980>
- Strauven, F., Bertels, I., De Lange, I., Braeken, J., Lagae, J., Laureys, D., ... Strauven, I. (2008). *Modernisme, van het Zwart Huis tot de Boekentoren*. Lannoo.
- Struys, J. (2022, 23 november). *Architect over ontwerp van Libeskind: 'Dit is misdadig'*. De Standaard. Geraadpleegd op 10 februari 2023, via https://www.standaard.be/cnt/dmf20221123_95788944

- Tandt, A. (2021, 26 november). "Over de toekomst van modernistisch erfgoed". NAV, Netwerk Architecten Vlaanderen. Geraadpleegd op 4 januari 2023, via <https://www.nav.be/artikel/3223/over-de-toekomst-van-modernistisch-erfgoed/>
- Team Vlaams Bouwmeester. (z.d.). *De Open Oproep: een selectieprocedure voor ontwerpers van publieke opdrachten*. Geraadpleegd op 16 maart 2023, via <https://www.vlaamsbouwmeester.be/nl/instrumenten/open-oproep/info>
- Vlaams Bouwmeester. (z.d.). *Kunst in Opdracht 08*. Geraadpleegd op 2 april 2023, van <https://www.vlaamsbouwmeester.be/nl/instrumenten/kunst-in-opdracht/projecten/kunst-opdracht08-repeat>
- Team Vlaams Bouwmeester. (2001) *OO01b03 Hofstade - BLOSO Hofstade*. Geraadpleegd op 2 maart 2023, via <https://www.vlaamsbouwmeester.be/nl/instrumenten/open-oproep/projecten/oo01b03-hofstade-bloso-hofstade?f=gunning>
- Team Vlaams Bouwmeester. (2016). *OO2702 Oostende - Stedelijk zwembad*. Geraadpleegd op 31 december 2022, via <https://www.vlaamsbouwmeester.be/nl/instrumenten/open-oproep/projecten/oo2702-oostende-stedelijk-zwembad>
- T'Jonck, P. (2021, 3 mei). *De complexe denkwereld van Victor Bourgeois*. A-plus. Geraadpleegd op 3 mei 2021, via <https://www.a-plus.be/nl/review/de-complexe-denkwereld-van-victor-bourgeois/>
- Tschumi, B. (1996). *Architecture and Disjunction*. MIT Press.
- van Bergeijk, C. (2018). *Contemplating ruin* [Masterscriptie]. Universiteit Delft.
- Vandenbreeden, J., & Vanlaethem, F. (1996). *Art deco en modernisme in België: architectuur in het Interbellum*. Lannoo.
- van der Hoorn, M. (2004). *DE VITALITEIT VAN HEDENDAAGSE RUIJNES*. Magazine for Architecture, the City and Visual Culture, 17-24. Via https://dvqlxo2m2q99q.cloudfront.net/000_clients/481243/file/481243tOovmZGr.pdf
- Vanhee, L. (2020). *Ruin Age. An Analysis of Belgian Contemporary Architectural Projects between Ruin and Ruinosity*. [Masterscriptie]. Universiteit Gent. Geraadpleegd via https://libstore.ugent.be/fulltxt/RUG01/002/946/222/RUG01-002946222_2021_0001_AC.pdf
- Van Reeth, B. (2013). Goede architectuur? Wat is goede architectuur?, *OASE*, (90), 42–44. Geraadpleegd op 24 januari 2023, via <https://oasejournal.nl/nl/Issues/90/GoodArchitecture>
- Vlaamse Overheid - Agentschap Onroerend Erfgoed. (2014). Onroerend erfgoed: een toelichting. In *Publicaties Vlaanderen*. Geraadpleegd op 6 maart 2023, via <https://publicaties.vlaanderen.be/view-file/15420>

- Vlaamse Overheid – Agentschap Onroerend Erfgoed. (2019, 4 april). Van Nueten, Charles. Inventaris Onroerend Erfgoed. Geraadpleegd op 5 april 2023, via <https://inventaris.onroenderfgoed.be/personen/7558>
- Vlaams Parlement. (z.d.). *Onroerend Erfgoed*. Geraadpleegd op 7 maart 2023, via <https://www.vlaamsparlement.be/nl/parlementair-werk/themas/onroerend-erfgoed>
- Zamburlini, G. I. C. (2016). *Modernist Heritage Conservation: An Evaluation of Theories and Current Practice* [PhD-proefschrift]. University of Salford. Geraadpleegd via <https://usir.salford.ac.uk/id/eprint/40238/>
- Zonneveld, J. (2006, 12 mei). De nieuwe wereld - Ontwerpen om te veranderen. *De Groene Amsterdammer*, 19. Geraadpleegd op 14 februari, via <https://www.groene.nl/artikel/ontwerpen-om-te-veranderen>
- Zonneveld, J. (2009, 3 april). *Modernistische Ruines*. Archined. Geraadpleegd op 4 maart 2023, via <https://www.archined.nl/2009/04/modernistische-ruines/>

10. Afbeeldingen

De afbeeldingen zonder bronvermelding zijn eigen illustraties of foto's.

- Afb. 1: Libeskind, D. (2022). *Transformatie Antwerpse Boerentoren* [Illustratie]. Architectura. Geraadpleegd op 12 maart 2023, via <https://www.architectura.be/nl/nieuws/fernand-huts-neemt-libeskind-onder-de-arm-voor-transformatie-antwerpse-boerentoren/>
- Afb. 2: Felix, M. (z.d.). *Stedelijk zwembad van Oostende* [Foto]. Architectura. Geraadpleegd op 12 maart 2023, via <https://www.architectura.be/nl/nieuws/sloop-voormalig-zwembad-oostende-van-paul-felix-en-jan-tanghe-goedgekeurd/>
- Afb. 3: Stad Hasselt. (z.d.). *Oud administratief centrum Hasselt* [Foto]. De Standaard. Geraadpleegd op 12 maart 2023, via https://www.standaard.be/cnt/dmf20210301_98185461
- Afb. 4: *Haalbaarheidsstudie nieuw multisportcomplex in Hofstade*. (z.d.). [Foto]. Sport Vlaanderen. Geraadpleegd op 13 maart 2023, via <https://www.sport.vlaanderen/nieuws/haalbaarheidsstudie-voor-nieuw-multisportcomplex-met-zwembaden-op-domein-hofstade>
- Afb. 5: *Rijksdomein te Hofstade*. (z.d.). [Foto]. Backintime. Geraadpleegd op 20 april 2023, via <http://www.backintime.be/Domaine-Hofstade-Domein/>
- Afb. 6: Vbvbstudio. (2014). *One-to-one Maison Dom-Ino* [Foto]. Promolegno. Geraadpleegd op 3 april 2023, via <https://www.promolegno.com/materialelegno/materialelegno-05-wood-and-the-city/one-to-one-dom-ino>
- Afb. 7: *Openluchtwembad Hofstade* (z.d.). [Foto]. Backintime. Geraadpleegd op 20 april 2023, via <http://www.backintime.be/Domaine-Hofstade-Domein/>
- Afb. 8: *Cafetariagebouw, kleedkamergebouw en het meer*. (z.d.). [Foto]. Backintime. Geraadpleegd op 20 april 2023, via <http://www.backintime.be/Domaine-Hofstade-Domein/>
- Afb. 9: *Cafetariagebouw en kleedkamergebouw*. (z.d.). [Foto]. Backintime. Geraadpleegd op 20 april 2023, via <http://www.backintime.be/Domaine-Hofstade-Domein/>
- Afb. 10: Vandevorst, K. (2017). *Degradatie in het waterzuiveringsstation* [Foto]. Beeldbank Onroerend Erfgoed. Geraadpleegd op 2 april 2023, via <https://beeldbank.onroerenderfgoed.be/images?erfgoedobject=https%3A%2F%2Fid.erfgoed.net%2Ferfgoedobjecten%2F200108&sort=type&page=3>

- Afb. 11: Vandevorst, K. (2017). *Degradatie in het cafetariagebouw* [Foto]. Beeldbank Onroerend Erfgoed. Geraadpleegd op 2 april 2023, via <https://beeldbank.onroenderfgoed.be/images?erfgoedobject=https%3A%2F%2Fid.erfgoed.net%2Ferfgoedobjecten%2F200108&sort=type&page=3>
- Afb. 12: Vandevorst, K. (2017). *Degradatie aan het cafetariagebouw* [Foto]. Beeldbank Onroerend Erfgoed. Geraadpleegd op 2 april 2023, via <https://beeldbank.onroenderfgoed.be/images?erfgoedobject=https%3A%2F%2Fid.erfgoed.net%2Ferfgoedobjecten%2F200108&sort=type&page=3>
- Afb. 13: Gargiulo, V. (1962). *Villa Savoye als ruïne* [Foto]. Geraadpleegd op 13 april 2023, via https://colorgrammar.wordpress.com/non_profit_campaigns/le-corbusier-villa-savoye-1929-31/
- Afb. 14: Schwarz, J. (1973). *Villa Savoye gerestaureerd* [Foto]. Geraadpleegd op 13 april 2023, via <https://johnschwarz.fr/Villa-Savoye-Le-Corbusier>
- Afb. 15: *Urbex foto, zicht op het zwembad.* (2015). [Foto]. Urbex Vision. Geraadpleegd op 1 april 2023, via <https://urbexvision.com/en/bloso-domein-hofstade-zwembad/>
- Afb. 16: *Urbex foto, kleedkamergebouw en cafetariagebouw.* (2015). [Foto]. Urbex Vision. Geraadpleegd op 1 april 2023, via <https://urbexvision.com/en/bloso-domein-hofstade-zwembad/>
- Afb. 17: *Urbex foto, waterzuiveringsstation en zwembad.* (2015). [Foto]. Urbex Vision. Geraadpleegd op 1 april 2023, via <https://urbexvision.com/en/bloso-domein-hofstade-zwembad/>
- Afb. 18: Délogy, X. (2014). *Zuid-oostelijke gevel* [Bewerkte foto]. Xavierdelory. Geraadpleegd op 20 maart 2023, via <https://www.xavierdelory.com/sacrilege?lightbox=datatem-k5b3xf35>
- Afb. 19: Délogy, X. (2014). *Perspectief* [Bewerkte foto]. Xavierdelory. Geraadpleegd op 20 maart 2023, via <https://www.xavierdelory.com/sacrilege?lightbox=datatem-k5b3xf35>
- Afb. 20: Gaillard, C. (2005). *Harlem* [Ets]. BugadaCargnel. Geraadpleegd op 23 maart 2023, via <http://www.bugadacargnel.com/en/artists/6564-cyprien-gaillard/works/10038-etchings>
- Afb. 21: Gaillard, C. (2005). *L'Arbre incline / étape VI* [Ets]. BugadaCargnel. Geraadpleegd op 23 maart 2023, via <http://www.bugadacargnel.com/en/artists/6564-cyprien-gaillard/works/10038-etchings>
- Afb. 22: Gaillard, C. (2005). *Les Quatres Arbres / étape VII* [Ets]. BugadaCargnel. Geraadpleegd op 23 maart 2023, via <http://www.bugadacargnel.com/en/artists/6564-cyprien-gaillard/works/10038-etchings>

- Afb. 23: Brand, S. (1994). *Lagen van een gebouw* [Illustratie]. Researchgate. https://www.researchgate.net/figure/Shearing-layers-of-Change-Brand-S-1994_fig1_228865622
- Afb. 24: Cerna, L. (1995). *Exterieur Kunsthaus Tacheles* [Foto]. Exberliner. Geraadpleegd op 1 april 2023, via <https://www.exberliner.com/berlin/life-after-tacheles/>
- Afb. 25: Bonett, C & Karayusuf, S. (2020). *Am Tacheles, die Künstler* [Foto]. Monopol-magazin. Geraadpleegd op 1 april 2023, via <https://www.monopol-magazin.de/tacheles-berlin-die-klebrigen-faeden-der-gentrifizierung>
- Afb. 26: Dujardin, F. (2016). *Exterieur PC Caritas* [Foto]. Archdaily. Geraadpleegd op 28 maart 2023, via <https://www.archdaily.com/871034/pc-caritas-architecten-de-vylder-vinck-taillieu>
- Afb. 27: De Vylder Vinck Tallieu (2015). *Grondplan eerste verdieping* [Illustratie]. Archdaily. Geraadpleegd op 28 maart 2023, via <https://www.archdaily.com/871034/pc-caritas-architecten-de-vylder-vinck-taillieu>
- Afb. 28: De Vylder Vinck Tallieu (2015). *Grondplan tweede verdieping* [Illustratie]. Archdaily. Geraadpleegd op 28 maart 2023, via <https://www.archdaily.com/871034/pc-caritas-architecten-de-vylder-vinck-taillieu>
- Afb. 29: Dujardin, F. (2016). *Interieur gelijkvloers PC Caritas* [Foto]. Archdaily. Geraadpleegd op 28 maart 2023, via <https://www.archdaily.com/871034/pc-caritas-architecten-de-vylder-vinck-taillieu>
- Afb. 30: Dujardin, F. (2016). *Interieur eerste verdieping PC Caritas* [Foto]. Archdaily. Geraadpleegd op 28 maart 2023, via <https://www.archdaily.com/871034/pc-caritas-architecten-de-vylder-vinck-taillieu>
- Afb. 31: Harvey, E. (2013). *Exterieur ontwerpvoorstel kerk Bossuit* [Bewerkte foto]. Avelgem. Geraadpleegd op 15 februari 2023, via <https://www.avelgem.be/ellen-harvey>
- Afb. 32: Bollaert, S. (2013). *'Repeat, Sint Amelberga Bossuit'* [Foto]. Vlaams Bouwmeester. Geraadpleegd op 15 februari 2023, via <https://www.vlaamsbouwmeester.be/nl/instrumenten/kunst-in-opdracht/projecten/kunst-opdracht08-repeat>
- Afb. 33: Felix, M. (z.d.). *STEDELIJK ZWEMBAD OOSTENDE* [Foto]. DOCOMOMO. Geraadpleegd op 14 maart 2023, via <https://docomomo.be/building/stedelijk-zwembad-oostende/>

- Afb. 34: BEL-architecten. (2014). *Ontwerpvoorstel stedelijk zwembad Oostende* [Illustratie]. Vlaams Bouwmeester. Geraadpleegd op 15 februari 2023, via https://www.vlaamsbouwmeester.be/sites/default/files/open_call_project_submission_presentation_bundles/OO2702%20bel_web.pdf
- Afb. 35: Vandevorst, K. (2017). *Openluchtwembad van Hofstade* [Foto]. Beeldbank Onroerend Erfgoed. Geraadpleegd op 2 april 2023, via <https://beeldbank.onroenderfgoed.be/images?erfgoedobject=https%3A%2F%2Fid.erfgoed.net%2Ferfgoedobjecten%2F200108&sort=type&page=3>
- Afb. 36: *Hofstade-Plage*. (z.d.). [Illustratie]. Sport Vlaanderen. Geraadpleegd op 2 april 2023, via https://kics.sport.vlaanderen/Bloso/Gedeelde%20%20documenten/Geschiedenis/960101_Geschiedenis_domein_Hofstade_geïllustreerd.pdf
- Afb. 37: Vriend, S. (2017). *Superpositie van de plannen voor het domein uit 1920 en de huidige situatie* [Illustratie]. Studio Vriend. Geraadpleegd op 12 februari 2023, via <https://www.vriend.co/projecten/hofstade-meesterproef/>
- Afb. 38: *Huidige situatie openluchtwembad Hofstade*. (z.d.) [Luchtfoto]. Geopunt. Geraadpleegd op 20 april 2023, via <https://www.geopunt.be>

